

NILAI PIWUCAL MORAL ING BUKU *DONGENG SATO KEWAN*
INGKANG KARAKIT DENING IRWAN SUDJONO

SKRIPSI

**Dipunaturaken Dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Saperangan Prasarat
Kangge Pikantuk Gelar Sarjana Pendidikan**

**dening:
Hermanto
NIM 09205241016**

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2013**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Nilai Piwucal Moral Ing Buku Dongeng Sato Kewan*
Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono menika saged dipunujekaken awit
sampun pikantuk palilah saking *pembimbing*.

Yogyakarta, 9 Juli 2013

Pembimbing I,

Dr. Purwadi, M.Hum

NIP. 197109162005501 1 001

Yogyakarta, 9 Juli 2013

Pembimbing II,

Drs. Afendy Widayat, M.Phill

NIP. 19620416 1999203 1 002

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Nilai Piwucal Moral Ing Buku Dongeng Sato Kewan Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono* menika sampun dipunandharaken ing pendadaran wonten sangajenging *Dewan Penguji* ing tanggal 15 Juli 2013 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI			
Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M.Hum	Ketua Penguji		23 Juli 2013
Drs. Afendy Widayat, M.Phil	Sekretaris Penguji		23 Juli 2013
Dr. Suwardi, M.Hum	Penguji I		23 Juli 2013
Dr. Purwadi, M.Hum	Penguji II		23 Juli 2013

Yogyakarta, 23 Juli 2013

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tapak asma ing ngandhap menika, kula

Nama : **Hermanto**

NIM : 09205241016

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

Ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngandhut *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 8 Juli 2013

Panyerat,

Hermanto

SESANTI

Hidup adalah sebuah pilihan, maka pikirkanlah dahulu secara matang sebelum mengambil sebuah pilihan

PISUNGSUNG

Kanthi raos syukur dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos,
skripsi menika kula pisungsungaken dhumateng Bapak saha Ibu kula
ingkang kula tresnani.

PRAWACANA

Alhamdulillah wa Syukurillah konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah-Ipun dhumateng panyerat, satemah panyerat saged mujudaken skripsi menika kanthi lancar saha boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Panyeratan skripsi menika saged kawujud inggih amargi wontenipun panyengkuyung saking mapinten-pinten *pihak*. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhumateng pihak-pihak ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Hum. minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta,
2. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring bimbingan saha pandom salebeting kula sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
3. Bapak Dr. Purwadi, M. Hum. minangka *pembimbing I*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwucal tumrap panyerat kanthi sabar,
4. Bapak Afendy Widayat, M.Phill. minangka *pembimbing II*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwucal tumrap panyerat kanthi sabar,
5. Bapak Sutrisna Wibawa, M. Hum. minangka *penasehat akademik* ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
6. Bapak lan Ibu Dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring ngelmu ingkang mawarni-warni salaminipun panyerat sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
7. Tiyang sepuh kekalih, matur nuwun awit saking donga pangestu saha wejangan-wejanganipun, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika,
8. Kanca-kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2009 mliginipun kanca-kanca kelas A ,
9. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Panyerat ngrumaosi bilih skripsi menika taksih tebih saking ingkang naminipun sampurna. Pramila saking menika sadaya pangandikan menapa dene

panyaruwe ingkang tumuju murih langkung sae, jangkep, saha sampurnan ing skripsi menika, tansah katampi kanthi bingahing manah saha atur agunging panuwun. Wasana kanthi raos andhap asor panyerat gadhah pangajap mugi-mugi skripsi menika saged murakabi tumrap pamaos sahap anyerat.

Yogyakarta, 8 Juli 2013

Panyerat,

A handwritten signature in black ink, consisting of a series of loops and a long horizontal stroke extending to the right.

Hermanto

WOSING ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR TABEL</i>	xiii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiv
<i>DAFTAR CEKAKAN</i>	xv
SARINING PANALITEN	xvi
 BAB I PURWAKA	1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	6
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosan	8
 BAB II GEGARAN TEORI	9
A. Hakekat Sastra	9
B. Dongeng	11
C. Fabel	13
D. Hakekat <i>Nilai</i>	15
E. Piwucal Moral	17
F. Cara Ngandharaken Piwucal Moral	21

1. Cara Langsung	21
2. Cara Boten Langsung	22
G. Panaliten Ingkang Jumbuh	23
H. Nalaring Pikir	25
 BAB III CARA PANALITEN	27
A. Jinising Panaliten	27
B. <i>Data saha Sumber Data</i>	27
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	28
1. Nemtokaken <i>Unit Analisis</i>	28
2. Panyeratan <i>Data</i>	28
D. Reduksi data	29
E. Pirantining Panaliten	29
F. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	30
1. Tabel <i>Data</i>	30
2. Analisis	30
G. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	31
 BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN	32
A. Asil Panaliten	32
B. Pirembagan Asil Panaliten.....	34
1. Wujud Nilai Piwucal Moral.....	34
a. <i>Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti</i> Ingkang Maha Kuwaos.....	35
1) Pitados dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	36
2) Raos syukur dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwasa	37
3) Mertobat.....	38
4) Mertapa	41
5) Pasrah dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	42
6) Setya dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	44

b. <i>Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan</i>	
sesami	46
1) Tapa slira	47
2) Setya dhumateng sesami	50
3) Nyuwun Pangapunten	58
4) Emut dhumateng kabecikan sesami	59
5) Gotong royong	64
6) Kawigatosan dhumateng sesami	64
a) Empati	64
b) Raos welas.....	66
c) Tetulung dhumateng sesami	68
7) Tanggel jawab	76
8) Boten jail dhumateng sesami	77
9) Boten mentingaken kapentingan diri pribadi	78
10) Katresnan	79
11) Rukun	82
c. <i>Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan</i>	
lingkungan.....	83
1) Ndamel endahing lingkungan	83
2) Njagi lingkungan	84
d. <i>Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan diri</i>	
Pribadi	86
1) Ngakeni tumindakipun lepat	87
2) Nilaraken tumindak ingkang boten sae	91
3) Waspada/ ngatos-atos	93
4) Boten gampil mutung	97
5) Nyambut damel kanthi satuhu	99
6) Sabar	101
7) Jujur	104
2. Cara Ngandharaken Piwucal Moral.....	106
a. Cara Langsung.....	106

b. Cara Boten Langsung.....	144
BAB V PANUTUP	157
A. Dudutan	157
B. Pamrayogi	159
C. Implikasi	160
KAPUSTAKAN	161
<i>LAMPIRAN</i>	163

DAFTAR TABEL

	Kaca	
<i>Tabel 1 : Wujud kertu data</i>		28
<i>Tabel 2 : Wujud tabel nilai piwucal moral saha cara ngandharaken piwucal moral.....</i>		29
<i>Tabel 3 : Tabel nilai piwucal moral saha cara ngandharaken piwucal moral ..</i>		31
<i>Tabel 4 : Kertu data</i>		163

DAFTAR LAMPIRAN

	Kaca
<i>Lampiran 1: Tabel kertu data</i>	163
<i>Lampiran 2: Dongeng Sato Kewan</i>	177

DAFTAR CEKAKAN

BL = Boten langsung

No = Nomer

L = Langsung

NILAI PIWUCAL MORAL ING BUKU *DONGENG SATO KEWAN* **INGKANG KARAKIT DENING IRWAN SUDJONO**

Dening Hermanto
NIM 09205241016

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken wujud *nilai* piwucal moral saha cara ngandharaken *nilai* piwucal moral ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Cara ngandharaken *nilai* piwucal moral ing panaliten menika karembag kanthi cara langsung saha boten langsung. Cara langsung utawi *eksplisit* inggih menika pangripta ngandharaken *nilai* piwucal moral dhumateng pamaos kanthi wujud deskripsi watek paraga, ginem saha pesen kanthi langsung ing cariyos. Cara boten langsung utawi *implicit* inggih menika pamaos dipunsuwun mendhet dudutan piyambak bab *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing sajroning cariyos.

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. *Data* ing panaliten menika awujud tembung, *frasa*, ukara saha *paragraf*. Sumber datanipun inggih menika buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Buku menika bacutipun buku *Dongeng Sato Kewan I*. Cara kangge manggihaken *data* inggih menika kanthi teknik maos, nemtokaken *unit* analisis saha panyeratan *data*. *Data* dipunanalisis ngangge cara *deskriptif* inggih menika panaliti ngandharaken wujud *nilai* piwucal moral saha cara ngandharaken *nilai* piwucal moral ing buku *Dongeng Sato Kewan*. Kangge manggihaken *validitas data* ngginakaken *validitas semantis*, lajeng kangge manggihaken *reliabilitas data* ngginakaken *reliabilitas intrarater* saha *interater*.

Ing panaliten menika panaliti manggihaken 80 *nilai* piwucal moral. *Nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti ingkang Maha Kuwaos (Pitados dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, Raos syukur dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, Mertobat, Mertapa, Pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, Setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos), sambetipun manungsa kalihan sesami (Tepa slira, Setya dhumateng sesami, Nyuwun pangapunten, Emut dhumateng kabecikan sesami, Gotong royong, Kawigatosan dhumateng sesame antawisipun empati, raos welas saha tetulung dhumateng sesame, Tanggel jawab, Boten jsil dhumateng sesami, Boten mentingaken kapentingan diri pribadi, Katresnan, Rukun), sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam (ndamel endahing lingkungan, njagi lingkungan), sambetipun manungsa kalihan diri pribadi (Ngakeni tumindakipun lepat, nilaraken tumindak ingkang boten sae, Waspada/ngatos-atos,Boten gampil mutung, Nyambut damel kanthi satuhu, Sabar, Jujur). Ing panaliten menika, cara ngandharaken *nilai* piwucal moral kanthi cara langsung wonten 61 saha kanthi cara boten langsung wonten 19.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Pangrembakaning *IPTEK* mbekta pangaribawa dhateng bangsa Indonesia. Pangribawanipun wonten pangaribawa ingkang sae saha pangaribawa ingkang boten sae utawi awon. Kanthi pangrembakaning *IPTEK* kalawau, Budaya Manca ingkang boten sami kalihan kapribaden budaya Indonesia ingkang adiluhung saged mlebet kanthi gampil saha alon-alon saged ngikis budaya Indonesia. Menawi kedadosan menika boten dipungatosaken kanthi temen, budaya Indonesia saged ical jati dirinipun.

Sajatosipun, pangrembakaning *IPTEK* menika boten sedaya mbekta pangaribawa ingkang boten sae. Tliti saha pinter kedhah dipunlampahi anggenipun milah pundi ingkang sae lajeng pundi ingkang boten sae, satemah perkara ingkang boten sae saged dipunkirangi utawi dipuncegah pangaribawanipun. Bab ingkang saged dipunlampahi kangge ngawekani mlebetipun budaya Manca ingkang kirang sae inggih menika saged kanthi jalur pendhidhikan.

Miturut Frederick Mayer (wonten ing Siswoyo, 2008:18) pendhidhikan inggih menika proses ingkang saged nuntun pencerahan manungsa. Pendhidhikan saged dipuntegesi pasinaon. Pendhidhikan utawi piwucal minangka sarana pasinaon lare kedhah pikantuk kawigatosan piyambak. Manungsa nglampahi pendhidhikan wiwit manungsa gesang ing alam dunya ngantos manungsa menika pejah. Manungsa nyinauni menapa kemawon ingkang wonten ing sakiwa-

tengenipun. Pendhidhikan kalawau gadhah paedah kangge pangrembaking manungsa kanthi wujud basa (muna-muni), solah bawa, *potensi* saha sapanunggalanipun.

Wonten gesang ing alam dunya samenika, *nilai-nilai* piwucal moral wigati dipunwucalaken wiwit taksih alit supados *nilai* piwucal moral kangge gesang ing dunya menika saged dipunantisipasi saha ketata kanthi sae. Upaya menika mbetahaken peran saking diri pribadi, kulawarga, saha masyarakat. Tanpa peran saking pribadi menika, upaya *penanaman nilai* piwucal moral bakal kepanggih pambeng tartamtu saha saged ugi boten kelaksanan. Mila, dukungan saking individu menika wigati sanget.

Salah satunggaling sarana kangge pangrembaking pendhidhikan saged kanthi media sastra. Sastra saged dipuntegesi piranti kangge mucal, buku pawucalan. Tuladhanipun kangge piwucalan ing bab moral. Sastra sampun dados bagian saking pagesangan manungsa. Manungsa migunakaken sastra kangge nggambaraken kawontenan saha pagesangan sosial masarakat, kedadosan-kedadosan, ide saha gagasan, sarta *nilai-nilai* ingkang dipunamanataken wonten ing tokoh cariyos.

Sastra ngrembag manungsa wonten ing aspek pagesanganipun, satemah karya sastra gadhah gina kangge mangertos manungsa, kabudayan sarta jamanipun (Kurnia, 1996 : 2). Sastra saged dipunginakaken kangge ngandharaken pagesangan manungsa, pagesangan pribadi utawi individu saha pagesangan sosialipun. Sastra minangka sarana kangge mangertosi pagesangan manungsa ing

sakiwa-tengenipun, ugi saged dipunginakaken kangge mangertosi budaya ingkang wonten ing masarakat wonten ing jaman menika.

Karya sastra minangka karya seni ngawrat kaendahan, moral, *nilai* etis saha ngelmu bab pagesangan. Wujuding karya sastra saged arupi cerpen, novel, puisi, drama saha sapanunggalanipun. Karya sastra saged dipundadosaken media ingkang langkung efektif kangge mbina moral saha kapribaden kelompok masarakat. Ukara kasebut trep kalihan ukara ingkang dipunandharaken dening Abrams. Abrams (wonten ing Wiyatmi, 2006 : 18) ngandharaken bilih karya sastra saged dipunwastani dados sarana utawi media kangge paring ancas tartamtu, tuladhanipun *nilai-nilai* piwucal dhumateng pamaos. *Nilai* inggih menika bab kangge dhasaring manungsa wonten ing lampahipun. Piwucal moral inggih menika piwucal ngengingi sae saha boten saenipun tumindak, akhlak, budi pekerti saha sapanunggalanipun ingkang sedaya kalawau dipunginakaken dados patokan utawi dhasaring tumindakipun manungsa.

Karya sastra ingkang dipunginakaken kangge pasinaon ngelmu pengetahuan saha laku manungsa cekap kathah. Salah satunggaling karya sastra inggih menika dongeng (cariyos ingkang sajatosipun boten nate kedadosan). Wonten ing dongeng, kathah ngawrat pitutur saha wewarah moral ingkang saged dipunginakaken dhateng sedaya *kalangan* masarakat. Antawisipun: sesepuh, tiyang sepuh, para mudha-mudhi, saha lare alit utawi bocah. Pitutur saha wewarah moral kalawau saged dipunginakaken dening manungsa dados sarana kangge ngirangi utawi daos filter pangaribawa saking pangrembakaning *IPTEK* ingkang boten sae.

Menawi rumiyin lare alit mangertos dongeng menika namung kanthi lisan, ing jaman sakmenika lare alit sampun saged mangertos dongeng kanthi cara tertulis. Dongeng menika media utawi piranti ingkang sae kangge ngajaraken *nilai-nilai* piwucal moral dhateng lare alit dening sesepuh utawi tiyang sepuh, amargi wonten ing dongeng menika biasanipun kathah *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing salebeting cariyos dongeng.

Paraga wonten ing dongeng saged awujud kewan, tetuwuhan, saged ugi manungsa. Ing panaliten menika panaliti badhe ngrembag dongeng ingkang paraganipun kewan (*fabel*). *Fabel* kathah ngawrat piwucal utawi didaktif kangge pagesangan manungsa (Kurnia, 1996:49). Dongeng kewan utawi *fabel* menika cariyos dongeng ingkang dipunremeni dening manungsa ing sedaya yuswa. *Fabel* kathah ngawrat *nilai* piwucal moral, inggih menika ngengingi sae utawi boten saening tumindak manungsa. Wonten ing gesang saben dintenipun, cariyos-cariyos menika ageng pengaruhiipun tumrap manah manungsa. Dongeng ingkang dipunmangertos gadhah piwucal moral ing salebeting cariyosipun, saged mujudaken saening laku manungsa.

Wonten ing Indonesia kathah dongeng bocah ingkang sampun dipunterbitaken dhateng wujud buku. Salah satunggaling buku dongeng ingkang wonten ing Indonesia inggih menika buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Wonten ing buku dongeng menika sanes kalebet dongeng anyar, nanging dongeng-dongeng ingkang sampun dangu ingkang sampun nate tinemu ing masarakat. Dongeng-dongeng menika dipunrakit dados setunggal buku dening Irwan Sudjono kanthi irah-irahan “*Dongeng Sato Kewan* (Crita Pasemon

Minangka Kaca Pangilon)”. Buku menika ngawrat pasemon watak, solah bawa, muna-muni, sarta tumindakipun manungsa ing madyaning bebrayan agung. Mila, panaliti kepincut neliti ngengingi *nilai* piwucal moral kanthi irah-irahan “ *Nilai* Piwucal Moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono”.

Buku *Dongeng Sato Kewan* menika dipunginakaken dados subjek panaliten ing panaliten menika amargi menawi dipunbandingaken kalihan dongeng sanesipun, panggunaan basa ing dongeng menika langkung gampil dipunpahami. Buku dongeng menika ngginakaken basa Jawa ngoko ingkang kacampur kalihan basa Jawa krama saha basa Jawa kawi. Salajengipun, buku menika ugi boten kandel sanget saha kadadosan saking pinten-pinten dongeng kewan, dados panaliti boten gampil *jenuh* anggenipun nлити buku menika.

Piwucal moral ingkang dipunparingaken dhumateng lare alit utawi generasi anem dipunkajengaken supados lare alit menika gadhah budi pekerti ingkang luhur, satemah kabudayan Manca ingkang boten trep saha kabudayan Indonesia saged dipunpilah kanthi sae dening lare alit. Wonten ing karya sastra, cara ngandharaken piwucal moral wonten ing karya sastra wonten 2. Cara ingkang sipatipun langsung (*eksplisit* utawi *tersurat*) saha boten langsung (*implisit* utawi *tersirat*). Menawi piwucal moral menika dipunparingaken kanthi tlaten uga saged dipundadosaken tameng utawi filter dhateng kabudayan Manca ingkang boten sami kalihan kapribaden bangsa Indonesia.

B. Underaning Perkawis

Kanthi ningali dhasaring panaliten ingkang wonten saderengipun, wonten perkawis ingkang kedhah dipunkawigatosipun, inggih menika :

1. *Nilai* piwucal moral ingkang wonten ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.
2. Jinising *nilai* piwucal moral kemawon ingkang wonten ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.
3. Caranipun ngandharaken *nilai* piwucal Moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.
4. *Nilai-nilai* piwucal sesanesipun piwucal moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.

C. Watesaning Perkawis

Bab ingkang dipunkaji wonten ing panaliten menika inggih menika:

1. Wujud *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.
2. Caranipun ngandharaken *nilai* piwucal Moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.

D. Wosing Perkawis

Rumusan Perkawis ingkang wonten ing panaliten menika inggih menika :

1. Menapa kemawon wujud *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono?

2. Kados pundi caranipun ngandharaken *nilai* piwucal Moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono?

E. Ancasing Panaliten

Ancasing panaliten menika :

1. Maparaken utawi ndeskripsikaken wujud *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono.
2. Maparaken caranipun ngandharaken *nilai* piwucal Moral ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono?

F. Paedahing Panaliten

Asil panaliten menika dipunkajengaken saged maringi paedah dhumateng panaliti saha tiyang sanesipun. Paedah panaliten menika :

1. Paedah teoritis

Panaliten menika dipunkajengaken saged ndeskripsikaken ngengingi dongeng kewan bab wujud *nilai* piwucal moral saha saged dipunginakaken kangge gegaran panaliten ingkang sejenis. Panaliten menika ugi dipunkajengaken saged ndeskripsikaken cara ngandharaken *nilai* piwucal moral kalawau.

2. Paedah praktis

Panaliten menika saged dipundadosaken pedoman kangge tiyang sepuh saha guru kangge ndidik wujud *nilai* piwucal moral dhateng putranipun utawi para

siswanipun. Panaliten menika ugi saged kangge apresiasi panaliti saha pamaos mliginipun ngengingi *nilai* piwucal moral ing dongeng bocah satemah gesang kalihan bebrayan ing dunya menika saged tentrem tanpa perkawis-perkawis ingkang saged njalari memungsuhan.

G. PANGERTOSAN

Kangge ngawekani kalepatan saking wiyaripun pangertosan tembung-tembung saking irah-irahan panaliten menika, panaliti nyerat pangertosan saking tembung-tembung ing ngandhap menika.

1. Sastra inggih menika Sastra saged dipuntegesi piranti kangge mucal, buku pawucalan. Tuladhanipun kangge piwucalan ing bab moral.
2. *Nilai* inggih menika bab kangge dhasaring manungsa wonten ing lampahipun.
3. Piwucal moral inggih menika piwucal ngengingi sae saha boten saenipun tumindak, akhlak, budi pekerti saha sapanunggalanipun ingkang sedaya kalawau dipunginakaken dados patokan utawi dhasaring tumindakipun manungsa.
4. Dongeng inggih menika cariyos ingkang sajatosipun boten nate kedadosan.
5. *Fabel* inggih menika dongeng ingkang paraganipun kewan.
6. Wonten ing karya sastra, cara ngandharaken piwucal moral wonten ing karya sastra wonten 2. Cara ingkang sipatipun langsung saha boten langsung.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Hakekat Sastra

Sastra minangka asil cipta, rasa saha karsa boten ical saking pagesangan ing masarakat ing saben dintenipun. Karya sastra gadhah gayutipun kalihan pangrembakaning pagesangan manungsa, mliginipun ing bab tumindakipun. Miturut Agni (2009:5), sastra inggih menika tembung serapan saking basa Sanskerta “*sāstra*” ingkang tegesipun *teks* ingkang ngawrat *instruksi* utawi piwucal. Sastra saking tembung “sas” saha “tra”, “sas” tegesipun aturan, piwucal, *nasehat*, “tra” tegesipun piranti. Sastra wonten ing basa Indonesia tegesipun *alat mengajar*. Saking tembung menika sastra saged dipunartosaken dados piranti kangge mucal, buku pawucalan. Tuladhanipun kangge piwucalan ing bab moral.

Daiches (wonten ing Budianta, 2003:7) ingkang alandhesan teorinipun Aristoteles ingkang mirsani sastra dados karya ingkang maringi jinising ngelmu ingkang boten saged dipunparingaken kanthi cara sanes, inggih menika cara ingkang maringi kanikmatan unik saha ngelmu kangge nambah ngelmu pamaosipun.

Miturut Abrams (wonten ing Wiyatmi, 2006:18) bilih karya sastra inggih menika sarana kangge paring ancas tartamtu, tuladhanipun *nilai-nilai* utawi piwucal dhumateng pamaos. Saking pangertosan-pangertosan ing inggil saged dipunpendhet dudutan bilih sastra inggih menika piranti kangge paring *nilai-nilai* utawi piwucal dhumateng pamaos.

Horatius (wonten ing Kurnia, 1996 : 11) ngengingi ginanipun karya sastra ngandharaken *dulce et utile*, karya sastra menika damel seneng saha gadhah kaginaan. Saking tembung menika gadhah teges:

1. Karya sastra saged ndamel peminat kados dipunbekta mlampah-mlampah saha seneng-seneng dening imajinasi utawi khayalan pangripta ingkang nyegahaken cariyos bab pagesangan manungsa, masarakat saha alam sakiwa-tengenipun ing panggenan saha jaman kanthi pesona sastra satemah pamaos utawi peminat ngraos remen.
2. Karya sastra saged nambah ngelmu intelektual peminat, amargi kanthi maos karya-karya sastra peminat pikantuk ngelmu ingkang wujudipun ide, gagasan, pamikiran, cita-cita pangripta utawi pagesangan masarakat kanthi tradisi saha adat istiadatipun.
3. Karya sastra saged nambah saha ngrembakaning emosi-emosi pamaos kanthi cariyos ingkang imajinatif.
4. Karya sastra ngawrat unsur pendhidhikan.

Saking pangertosan ing inggil saged dipunpendhet dudutan bilih karya sastra gadhah gina utawi paedah kangge gesanging manungsa. Karya sastra ndamel manungsa ngraos remen amargi cariyos-cariyos ingkang imajinatif menika, nambah ngelmu amargi ing sajroning karya sastra menika biasanipun ngawrat *nilai-nilai* piwucal saha dados sarana pangrembakaning emosi manungsa amargi wosing cariyosipun.

Teks sastra ingkang ngawrat khayalan saged dipunwastani teks fiksional. Ing sajroning teks fiksional, cariyosipun namung imajinasi saking pangripta. Teks fiksi boten nggambaraken kanyatan, teks fiksi namung nggambaraken sedaya jinis bab ingkang gayut saha dipunmangertos kanthi miturut *pengalaman* pribadi ngengingi kanyatan, satemah teks trep sanget kangge nyerat bab ingkang *khas* wonten ing kanyatan (Luxxemburg wonten ing Kurnia, 1996:21).

Saking pangertosan ing inggil saged dipunpendhet dudutan bilih teks sastra/ fiksi menika boten nggambaraken kanyatan (paraga utawi lingkungan ingkang

khayal). Ananging, teks fiksi taksih wonten bab-bab tartamtu antawisipun paraga saha tumindakipun ingkang dipunmangertosi dening pamaos ing dunya nyata (sambetipun sebab-akibat).

Karya-karya sastra ingkang awujud dongeng ing Indonesia sampun cekap kathah kanthi lakon tartamtu ingkang gadhah kapribaden ingkang *khas*. Lakon ing dongeng saged awujud manungsa, saged ugi makhluk sanesipun. Karya sastra dongeng menika dipunremeni lare-lare alit amargi biasanipun dipunsuguhaken kanthi cariyos ingkang ngawrat takhayul kados manungsa ingkang gadhah kasekten, kewan ingkang saged micara saha sapanunggalanipun.

B. Dongeng

Danandjaja (1994:83) ngandharaken bilih dongeng inggih menika cariyos cendhek *kolektif* kasusastran lisan. Dongeng inggih menika cariyos prosa rakyat ingkang boten saestu kedadosan. Dongeng dipuncariyosaken kangge hiburan, ugi saged kangge nggambaraken kabecikan, piwucal (moral), utawi *sindiran*. Sutjipto (wonten ing Kurnia, 1996:43) ngandharaken bilih wonten ing basa Inggris, dongeng saged ugi dipunwastani *folklore*. Kurnia (1996:43) ngandharaken bilih dongeng saged dipunwastani cariyos ingkang sajatosipun boten kedadosan. Cariyos dongeng namung arupi imajinasi saking pangripta ingkang dipungayutaken kalihan kawontenan ing sakiwa-tengenipun.

Pangertosan bab dongeng ugi dipunandharaken dening Nursito. Nursisto (2000 : 43) ngandharaken bilih dongeng inggih menika:

Cerita tentang suatu hal yang tidak pernah terjadi dan juga tidak mungkin terjadi (fantastis belaka). Cerita fantasi ini sering kali berhubungan dengan

kepitadosan kuno, keajaiban alam atau kehidupan binatang sering juga mengandung kelucuan dan bersifat didaktif.

Saking pangertosan-pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutan bilih dongeng inggih menika cariyos ingkang sajatosipun boten kedadosan, ingkang asring wonten gayutanipun kalihan kapitadosan kina utawi lami, sarta asring ugi ngawrat guyon saha sipatipun didaktif.

Dongeng minangka cariyos imajinatif dipuncariyosaken kanthi turun-tumurun dhateng generasi enggal utawi generasi anem. Dongeng saged dipunginakaken kangge kasenengan utawi saged ugi dipunginakaken dados sarana piwucal moral. Dongeng biasanipun dipunparingaken tiyang sepuh dhateng putranipun rikala badhe nilemaken putra-putrinipun. Dongeng ingkang dipunparingaken kedhah menarik saha sifatipun positif supados sae kangge pangrembakaning anak.

Dongeng kathah jinisipun. Katitik saking isinipun, dongeng saged kaperang dados 8 (Kurnia, 1996:44) : 1) Mite, 2) Legenda, 3) Sage, 4) Pabel, 5) Dongeng Alam, 6) Dongeng Peri, 7) Dongeng Jenaka, 8) *Fabel*.

1. Mite utawi Mitos inggih menika cariyos takhayul ngengingi cariyos dewata, dunya ghaib, kedadosan Bumi saha sapanunggalanipun.
2. Legenda inggih menika cariyos ingkang nyariosaken ngengingi wayah rumiyin ingkang dereng dipunmangertosi leres botenipun.
3. Sage inggih menika cariyos kepahlawanan ingkang ngawrat takhayul saha sejarah ing sajroning cariyosipun.
4. Pabel inggih menika menika cariyos khayal ingkang ngawrat piwulang saha sifatipun didaktif.

5. Dongeng Alam inggih menika cariyos takhayul ngengingi kedadosan-kedadosan alam.
6. Dongeng Peri saha Dhemit inggih menika cariyos ingkang nggambaraken pagesangan lelembut, peri utawi sajenisipun.
7. Dongeng Jenaka inggih menika cariyos bab pagesangan tiyang-tiyang ingkang amargi kapinteran, kejenakaan asring ngalami remen-sisah wonten ing pagesangan.
8. *Fabel* inggih menika cariyos ingkang paraganipun kewan-kewan. Dongeng ngengingi pagesangan kewan menika dipungambaraken saged nglampahi tumindak saha micara kados manungsa.

Saking jinising dongeng ing inggil, ing panaliten menika cariyos fabel dipunginakaken dados sumber panaliten menika. Bab menika gayut kalihan irah-irahan panaliten menika “*Nilai Piwucal Moral Ing Buku Dongeng Sato Kewan Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono*”. Cariyos fabel dipunpendhet dados sumber panaliten menika amargi cariyos fabel kathah ngawrat piwucal didaktif/moral ingkang gayut kalihan objek panaliten menika.

C. *Fabel*

Danandjaja (1994:86) ngandharaken bilih *fabel* inggih menika dongeng ingkang paraga-paraganipun para kewan, saged kewan ingon-ingon utawi kewan ing Wana. Kewan-kewan wonten ing dongeng menika dipungambaraken saged micara saha gadhah akal budi kados manungsa. Pangertosan ingkang radi sami dipunandharaken dening Kurnia. Kurnia (1996:49) ngandharaken bilih *fabel*

inggihi menika dongeng ingkang cariyosipun ngengingi kewan ingkang dipungambaraken saged nglakokaken tumindak saha micara kados manungsa. Cariyos menika minangka gambaran simbolik saking pagesangan manungsa ing masarakat, mliginipun ngengingi sambetipun sebab-akibat saking tumindak ingkang dipunlampahi manungsa. *Fabel* kathah ngawrat piwucal utawi didaktik kangge pagesangan manungsa.

Hartoko (1986:45) ngandharaken menawi *fabel* inggihi menika: *cerita singkat, sering dalam bentuk sajak, yang bersifat didaktis bertepatan dengan contoh yang konkret. Tumbuh-tumbuhan dan hewan-hewan ditampilkan sebagai makhluk-makhluk yang dapat berpikir, berreaksi, dan berbicara sebagai manusia. Diakhiri dengan sebuah kesimpulan yang mengandung ajaran moral.*

Miturut Nursisto (2000:46), *fabel* inggihi menika dongeng ngengingi pagesangan kewan. Saking pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutan bilih *fabel* inggihi menika dongeng ingkang cariyosipun ngengingi kewan ingkang dipungambaraken saged nglakokaken tumindak kados manungsa.

Dongeng menika saged dipunginakaken minangka *kiasan* pagesangan manungsa saha dipunginakaken kangge mucal masarakat. Dongeng-dongeng kewan jumedul amarga kapitadosan dangu ingkang pitados menawi sasampunipun manungsa tilar dunya, manungsa saged *inkarnasi* dados kewan. Mila, wonten kapitadosan bilih kewan menika gesang kados manungsa.

Fabel minangka karya sastra langkung *populer* wonten ing pagesangan lare alit. Dongeng *fabel* ingkang isinipun bab cariyos khayal, saged ngrembak imajinasi lare alit. *Fabel* ugi gadhah paedah kangge sarana hiburan, sarana piwucal moral, saha sapanunggalanipun.

Wonten ing pagesangan masarakat, dongeng *fabel* gampil dipunpadosi. Samenika, dongeng *fabel* sampun kathah ugi ingkang dipunterbitaken dados buku. Salah satunggaling buku ngengingi *fabel* inggih menika buku *Dongeng Sato Kewan*. Buku menika awujud kempalaning dongeng-dongeng *fabel* ingkang karakit dados setunggal dening Irwan Sudjono. Buku menika ingkang badhe dipunpendhet dados subjek panaliten ing panaliten menika.

D. Hakekat Nilai

Mardiatmadja (1986:54) ngandharaken bilih *nilai* inggih menika bab ingkang ndadosaken bab menika kedhah wonten ing pribadi manungsa kangge ningkataken *kualitas*ipun manungsa, dipunhormati, utawi gadhah gina kangge ancas tartamtu. Miturut Rokeah (wonten ing Kurnia, 1996:22) bilih *nilai* inggih menika bab ingkang wonten reganipun, ingkang dipunwastani manungsa gadhah *nilai*, adil, sae, leres saha endah sarta dados patokaning manungsa. Kurnia (1996:22) ngandharaken bilih *nilai* inggih menika:

Sesuatu yang berharga baik menurut standar logika (benar-salah), estetika (bagus-buruk), etika (adil/layak-tidak adil), Agama (dosa dan haram-halal) dan hukum (sah-absah), serta menjadi acuan dan system keyakinan diri maupun kehidupan.

Pangertosan ingkang radi sami saha Kurnia bab *nilai* dipunandharaken dening J.R. Fraenkel. J.R. Fraenkel (wonten ing Djahiri, 1996 : 22) ngandharaken bilih *nilai* inggih menika:

*Value is idea, concept about what some one thinks is important related to aesthetics, ethics...
How people behave and conduct...
Standard of conduct, veaty, efficiency or worth that people to live up or maintain...quide to what is right and just...*

*Means and ends of behavior or norm...
Is a powerfull emotional commitment...*

Saking andharan J.R. Fraenkel ngengingi *nilai*, *Nilai* saged dipuntegesi ide, konsep ngengingi menapa kemawon ingkang tiyang pikiraken ingkang wonten gayutanipun kalihan estetika saha etika. *Nilai* ugi saged ngengingi kados pundi manungsa ing tumindakipun. *Nilai* inggih menika dhasaring solah bawa, *kesungguhan* kangge menapa kemawon ingkang dipunanggep leres saha adil. *Nilai* inggih menika asilling norma. Saking pangertosan-pangertosan ing inggil, saged dipunpendhet dudutan bab *nilai*. *Nilai* inggih menika bab ingkang gadhah regi, ingkang dados dhasaring manungsa wonten ing lampahipun.

Wonten ing pagesangan saben dintenipun, manungsa boten uwal kalihan *nilai*. *Nilai* penting peranipun ing gesang saben dintenipun. Mila, *nilai-nilai* saged kanthi gampang dipunpadosi ing menapa kemawon tumindakipun manungsa. *Nilai* migunani kangge pedoman utawi tuntunan ingkang nemtokaken gesang manungsa. *Nilai* manungsa wonten ing ati nurani, suara ati, saha pikiran kangge bab kapitayan saha kapitadosan ingkang sumberipun saking *sistem nilai*. *Nilai* gadhah ancas kangge landhesan utawi patokaning manungsa paring *penilaian* ngengingi tumindak manungsa.

Wonten ing filsafat, *nilai* kaperang dados 3, inggih menika *nilai* logika (*nilai* ngengingi bab ingkang leres utawi lepat), *nilai* estetika (*nilai* ngengingi bab ingkang endah utawi boten endah), saha *nilai* etika utawi *nilai* moral (*nilai* ngengingi bab ingkang sae utawi boten sae/awon). *Nilai* moral menika ingkang badhe dipunbahas ing panaliten menika.

E. Piwucal Moral

Tembung moral saking basa latin mos (wujud tunggal), mores (wujud jamak) ingkang tegesipun adat kebiasaan (Endah, 2008 : 2). Wonten ing teges kabiasaan, tembung moral menika wonten ing basa Yunani dipunwastani ethos, ingkang dipunwastani ugi kanthi tembung etika (Purwadi, 2009 : 3). Moral saged dipunwastani etika, ingkang ngrembag manungsa saking sudut pandangipun. Moral utawi kasusilan ugi saged dipunwastani *nilai* ingkang sajatosipun kangge manungsa, utawi kasampurnan manungsa minangka manungsa (Purwadi, 2009 : 2). Mila, moral saged dipunginakaken manungsa minangka sarana kangge dhasaring tumindak manungsa. Satemah gesang manungsa ing dunya menika saged langkung sae.

Poerwadarminta (wonten ing Purwadi, 2009:3) ngandharaken menawi moral inggih menika piwucal ngengingi sae saha boten saening tumindak, solah bawa, akhlak saha kuwajiban. Piaget lan R.F. Atkinson (wonten ing Djahiri, 1996:26) ngandharaken bilih moral/moralita inggih menika :

“ Views about good and bad, right and wrong, what ought or ought not to do...

A set of belief current in society about character or conduct and what people should try to be or try to do...

A sort of belief about people and their actions...

A system of conduct assessment which is objectives in that and it reflect the condition of social existence...

Rule of conduct actually accepted in society... ”

Saking andharan Piaget lan R.F. Atkinson menika saged dipunpendhet wosipun menawi moral inggih menika *pandangan* ngengingi becik saha awon, leres saha lepat, menapa ingkang kedhah saha boten kedhah dipuntindakaken. Moral wonten gayutanipun kalihan kapitadosan masarakat ngengingi solah bawa

utawi tumindak ingkang dipunlampahi. Moral saged ugi dipuntegesi dados paugeran ingkang dipuntampi dening masarakat.

Wiyatmi (2006 : 109) ngandharaken menawi moral inggih menika norma etika, konsep bab pagesangan ingkang dipunjunjung inggil dening masarakatipun. Piwucal moral inggih menika piwucal ingkang wonten gayutanipun kalihan solah bawa ingkang hakekatipun gambaran saking budhi pekerti (Purwadi, 2009 : 5). Piwucal moral ngandharaken menapa ingkang kedhah dipunlampahi dening manungsa, amargi piwucal moral ngrembag bab ingkang dipunanggep sae saha boten sae ing masarakat.

Saking pangertosan-pangertosan ingkang dipunandharaken dening *tokoh-tokoh* ing inggil saged dipunpendhet dudutan ngengingi piwucal moral. Piwucal moral inggih menika piwucal ngengingi sae saha boten saenipun tumindak, akhlak, budi pekerti saha sapanunggalanipun ingkang sedaya kalawau dipunginakaken dados patokan utawi dhasaring tumindakipun manungsa.

Miturut De Vos (1987:72-73) *nilai-nilai* piwucal moral wonten 3 perangan inggih menika:

1. Piwucal ngengingi sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingang Maha Kuwaos.
2. Piwucal ngengingi sambetipun manungsa kalihan sesami.
3. Piwucal ngengingi sambetipun manungsa kalihan diri pribadi.

Andharan ingkang radi sami kalihan andharanipun De Vos bab piwucal moral inggih menika andharanipun Nurgiyantoro. Nurgiyantoro (2005:266) ngandharaken bilih *nilai* moral dipunperang dados sambetipun manungsa kalihan

diri pribadi, sambetipun manungsa kalihan sesami, sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam, sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Perangan menika gayut kalihan kagiyatan manungsa ing gesang padinan inggang gayut saha 3 unsur kasebat, inggih menika Gusti Inggang Maha Kuwaos, sesamining gesang (manungsa saha lingkungan), saha diri pribadi. Pangrembaging ngengingi katiga bab menika dipunpaparaken dhateng Endraswara (2003:38-41) ing bukunipun kanthi irah-irahan Budi Pekerti dalam Budaya Jawa:

1. Sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos dipunwujudaken ing tugas saha kuwajiban manungsa dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Kanthi dipunlampahi sedaya tugas saha kewajiban menika, saged ngrembak solah bawa manungsa inggang emut, pasrah, saha sumarah. Tugas saha kuwajiban manungsa dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos inggih menika beriman, pitados wontenipun Gusti Inggang Maha Kuwaos saha bertaqwa. Bab menika dipunwujudaken kanthi tumindak manungsa inggang nglampahi sedaya prentahipun sarta boten nglanggar laranganipun.
2. Sambetipun manungsa kalihan sesaminipun dipunwujudaken kanthi ndamel tiyang sanesipun bombong utawi remen manahipun ing sedaya kagiyatan. Sambetipun manungsa kalihan sesaminipun ugi saged dipunwujudaken kanthi larangan, inggih menika larangan supados manungsa boten semena-mena kalihan tiyang sanesipun.
3. Sambeting manungsa kalihan diri pribadi menika ngengingi usaha kangge ngrembaking *semangat* diri, *motivasi*, hasrat saha kekajengan. Sajatosipun *nilai* piwucal kasebut gadhah ancas supados tumindakipun boten ndamel rugi

diri pribadi. Bab ingkang penting supados saged mujudaken kapribaden ingkang sae inggih menika kanthi cara ngendalikaken hawa nepsu.

Saking pangertosan ing inggil saged dipunpendhet dudutan bilih sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos dipunwujudaken ing tugas saha kuwajiban manungsa dhateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos, sambetipun manungsa kalihan sesaminipun dipunwujudaken kanthi ndamel tiyang sanesipun bombong utawi remen manahipun ing sedaya kagiyatan, saha sambeting manungsa kalihan diri pribadi menika ngengingi usaha kangge ngrembaking *semangat* diri, *motivasi*, hasrat saha kekajengan.

Piwucal-piwucal moral wonten ing masarakat jawi dipunwucalaken kanthi media seni, dongeng, tembang, pitutur, piweling saking tiyang sepuh kanthi turun-tumurun (Purwadi, 2009: 6). Masarakat Jawi nyebat piwucal moral kanthi *istiah* pepali, unggah-ungguh, suba sita, tata karma, tata susila, sopan santun, budi pekerti, wulang wuruk, pranatan, pituduh, pitutur, wejangan, wulangan, wursita, wewarah, wedharan, duga prayoga, wewaler, saha pitungkas (Purwadi, 2009 : 5).

Ing masarakat, manungsa gesang bebarengan. Manungsa nglampahi interaksi kalihan manungsa sanesipun. Pangaribawa saking interaksi menika saged sae utawi boten sae, satemah manungsa kedhah dipunwucalaken piwucal moral. Piwucal moral saenipun dipunwucalaken wiwit taksih alit. Peranan kulawarga ing piwucalan moral dhumateng lare saged damel pangaribawa dhumateng solah bawa, muna-muni saha sapanunggalanipun ing masarakat. Menapa kemawon ingkang dipunwucalaken ing kulawarga dhumateng lare, boten mustahil dipuniginakaken lare ing masarakat. Ing mriki, peran saking kulawarga (tiyang

sepuh) menika saged dipunwastani peran ingkang utami kangge mucalaken piwucal moral.

F. Cara Ngandharaken Piwucal Moral

Cara ngandharaken piwucal moral wonten 2, cara langsung saha cara boten langsung:

1. Cara Langsung

Budianta (2008:8) ngandharaken bilih cara langsung menika *nilai* utawi makna wonten ing teks karya sastra langsung dipunsebataken (*tersurat*). Bab ingkang radi sami ngengingi cara langsung ugi dipunandharaken dening Nurgiyantoro. Nurgiyantoro ngandharaken bilih wonten ing cara langsung, *nilai-nilai* moral dipunwucalaken dhumateng pamaos kanthi cara langsung lan *eksplisit*. Pangripta kanthi cara langsung maringi piwucal moral dhumateng pamaos kanthi wujud deskripsi watak tokoh, dialog utawi ginem tokoh saha pesen utawi amanat ingkang dipunparingaken kanthi langsung ing cariyos.

Wonten ing cara menika pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken piwucal moral ingkang wonten ing cariyos (Nurgiyantoro, 2010 : 335-339). Bab menika amargi wonten ing cara langsung pamaos boten mendhet dudutan piyambak kangge manggihaken *nilai* piwucal moral menika. *Nilai* piwucal sampun dipunparingaken kanthi terang-terangan/langsung dening pangripta.

2. Cara Boten Langsung

Budiata (2008:8) ngandharaken bilih wonten ing cara boten langsung menika nilai utawi makna ingkang wonten ing teks kedhah dipuntafsiraken piyambak dening pamaos amargi nilai utawi makna menika wonten ing sajroning tembung-tembung (*tersirat*). Miturut Darma (wonten ing Wiyatmi, 2006: 111) cara ngandharaken piwucal moral kanthi cara boten langsung menika dipunsegahaken cariyos ingkang sipatipun amoral rumiyin saderengipun manggihi *nilai* moral ingkang dipuntuju.

Cara ngadharaken piwucal moral kanthi cara boten langsung menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi *serta-merta* utawi *vulgar*. Pamaos dipunsuwun nemokaken utawi mendhet dudutan pribadi ngengingi piwucal moral ingkang wonten ing cariyos (Nurgiyantoro, 2010 : 339-342). Wonten ing cara menika pangripta boten nyebataken *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing teks cariyos. *Nilai* piwucal moral wonten ing sajroning teks utawi *tersirat*. Ing cara menika pamaos kedhah mendhet dudutan piyambak kangge mangihaken *nilai* piwucal moralipun.

Saking andharan ing inggil saged dipunpendhet dudutan bilih cara ngandharaken piwucal moral wonten 2, cara langsung saha boten langsung. Cara langsung inggih menika *nilai-nilai* moral dipunwucalaken dhumateng pamaos kanthi cara langsung, *tersurat* utawi *eksplisit*. Pangripta kanthi cara langsung maringi piwucal moral dhumateng pamaos kanthi wujud deskripsi

watak tokoh, dialog utawi ginem tokoh saha pesen utawi amanat ingkang dipunparingaken kanthi langsung ing cariyos. Wonten ing cara menika pamaos langkung gampil anggenipun nemokaken piwucal moral ingkang wonten ing cariyos.

Cara boten langsung inggih menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi *serta-merta* utawi *vulgar*. Pamaos dipunsuwun nemokaken utawi mendhet dudutan pribadi ngengingi piwulcal moral ingkang wonten ing cariyos. Cara boten langsung ugi saged dipunsuguhaken kalihan cariyos ingkang sipatipun amoral rumiyin saderengipun manggihi *nilai* moral ingkang dipuntuju.

G. Panaliten Ingkang Jumbuh

Sastra minangka asiling cipta, rasa saha karsa gadhah gayutipun kalihan pangrembaking pagesangan manungsa minangka tokoh ing pagesangan masarakat. Salah satunggaling bab ingkang badhe dipuntliti inggih menika *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku dongeng. *Nilai-nilai* piwucal moral wonten ing karya sastra mliginipun dongeng biasanipun wonten gayutipun kalihan penokohan ingkang wonten ing sajroning cariyos. Panaliten-panaliten ingkang gayut kalihan moral sampun nate dipunlampahi. Salah satunggaling panaliten bab moral inggih menika: “Ajaran Moral Pada Dongeng Anak Dalam Bahasa Jawa Kumpulan B.Tujosunoro” ingkang dipuntliti dening Subandi.

Subandi manggihi *nilai-nilai* piwucal moral wonten ing panalitenipun. *Nilai-nilai* kasebat kaperang dados 4 : (1) *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, (2) *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan pribadinipun, (3) *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan kulawarga, (4) *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan masarakat.

1. *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos wonten 9 ingkang kaperang dados 4 jinis piwucal moral (*berdoa pada Tuhan, mendoakan orang lain, raos syukur, dan percaya pada Tuhan*).
2. *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan pribadinipun wonten 41 ingkang kaperang dados 17 jinis piwucal moral (*suka menolong, kesederhanaan, mengakui kesalahan, pitados diri, kesabaran, tidak sombong, rajin bekerja, rajin belajar, tidak kikir, belas kasihan, menepati janji, suka berterima kasih, kegigihan, tidak iri hati, menerima apa adanya, kejujuran, bertindak hati-hati, dan tidak serakah*).
3. *Nilai-nilai* ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan kulawarga wonten 14 ingkang kaperang dados 9 jinis piwucal moral (*menyayangi adik, tidak membedakan anak, berbakti pada orang tua, memperhatikan anak dalam belajar, hidup rukun sesama anak, tolong-menolong sesama anak, tolong-menolong anak dan orang tua, tanggung jawab anak, dan tanggung jawab orang tua*).

4. *Nilai-nilai ingkang gayut kalihan sambetipun manungsa kalihan masarakat wonten 36 ingkang kaperang dados 9 jinis piwucal moral (berbuat adil, berbuat menerima akibatnya, tidak iri hati, tidak menipu, tolong-menolong, musyawarah, suka berterima kasih, tanggung jawab, hidup rukun, dan hormat-menghormati).*

Panatiten ing nginggil kaanggep jumbuh amargi wonten bab ingkang sami, nanging temtu kemawon ugi wonten bab ingkang beda.

1. Bab ingkang sami

Panaliten ing nginggil kaanggep jumbuh amargi ngrembag bab ingkang sami, inggih menika nilai piwucal moral.

2. Bab ingkang beda

Panaliten ingkang sampun kalampahan ngrembag dongeng, nanging ing panaliten menika ngrembag dongeng kewan (langkung sempit lingkupipun).

H. Nalaring Pikir

Salah satunggaling asil karya sastra inggih menika dongeng. Paraga wonten ing dongeng boten namung awujud manungsa, nanging saged ugi awujud kewan saha tetuwuhan. Basa ingkang dipunginakaken wonten ing dongeng biasanipun taksih sederhana supados langkung gampil dipunpahami dening pamaos. Cariyos dongeng biasanipun ngawrat piwucal-piwucal moral ing sajroning cariyosipun, satemah dongeng saged dipunginakaken dados sarana pendhidhikan utawi piwucal moral dhateng lare.

Dongeng minangka asiling karya sastra gadhah aspek piwucal moral ingkang wonten ginanipun ing pagesangan ing masarakat. Piwucal moral inggih menika piwucal ngengingi sae saha boten sae ingkang gayut kalihan pagesangan masarakat. *Interaksi* manungsa setunggal kalihan sanesipun wonten ing masarakat pungkasanipun damel tumindak sae saha boten sae. Dongeng *fabel* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ngawrat *nilai-nilai* piwucal moral ing sajroning cariyos. Mila, buku menika kedhah dipuntliti supados gadhah ginanipun minangka piwucal moral.

Cara ngandharaken piwucal moral saged dipunlampahi kanthi cara langsung saha boten langsung. Andharan piwucal moral kanthi cara langsung menika dipunandharaken pangripta kanthi deskripsi watek paraga, dialog paraga, saha pesen utawi amanat ingkang dipunandharaken kanthi langsung ing cariyos. Cara ngandharaken piwucal moral kanthi cara boten langsung ing karya sastra saged dipunandharaken kanthi cara simbolik saha tersirat utawi implisit.

BAB III CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten *Nilai* Piwucal Moral Ing Buku *Dongeng Sato Kewan* Ingkang Karakit Dening Irwan Sudjono kalebet jinishing panaliten deskriptif, amargi panaliten menika ancasipun kangge ndeskripsikaken *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono.

B. *Data saha Sumber Data*

Data panaliten menika inggih menika teks cariyos dongeng ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Sumber *datanipun* inggih menika buku *Dongeng Sato Kewan*. Buku menika kempalaning dongeng-dongeng ingkang sampun karakit dados 1 buku dening Irwan Sudjono. Buku dipunterbitaken dening CV. Cendrawasih. Dene panyeratan *data* ing panaliten menika kaserat menapa wontenipun. Buku *Dongeng Sato Kewan* menika bacutipun buku *Dongeng Sato Kewan* I. Buku menika kadadosan saking 59 kaca+lampiran, dipuncetak ing CV. Cendrawasih, Sukoharjo-Surakarta. Buku menika kaserat mawi basa Jawa ngoko ingkang kacampur basa Jawa krama saha basa Jawa kawi.

Buku menika kadadosan saking 10 dongeng kewan, dongeng-dongeng menika antawisipun: Uler Sing Mertobat, Kasetyaning Asu Marang Bendarane I, Kasetyaning Asu Marang Bendarane II, Semut Memitran Karo Manuk Podhang,

Semut Memungsuhan Karo Gajah, Macan Kedjodheran, Yuyu Karo Manuk Bango, Jago Jubriya Nemu Cilaka, Panjangka Sing Nggendhong Bebaya, Nglirwakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting.

C. Caranipun Ngempalaken *Data*

Saderengipun ngempalaken *data* ingkang badhe dipunanalisis, langkung rumiyin panaliti maos *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Dongeng dipunwaos kanthi makaping-kaping saha setiti supados saged paham wosing cariyos dongeng. Salajengipun, cara ngempalaken *data* ing panaliten menika inggih menika nemtokaken unit analalisis ingkang dipunlajengaken kalihan panyeratan *data*.

1. Nemtokaken *Unit Analisis*.

Sumber data dipunwaos saha dipunpilah gayut kalihan konteks panaliten. *Unit-unit data* awujud tembung, *frasa*, ukara saha *paragraf*. Unit data dipunpilah ingkang dipunbarengi panyeratan kangge milah bagian saking dongeng ingkang gadhah gayutanipun kalihan konteks panaliten, inggih menika *nilai-nilai* piwucal moral.

2. Panyeratan Data

Data-data ingkang wonten gayutanipun kalihan ancasing panaliten dipunserat wonten ing kartu data ingkang sampun dipunsiapaken. Data ingkang dipunserat arupi tembung, *frasa*, *klausa*, ukara, utawi *paragraf*. Tahap menika

wonten ginanipun kangge ndamel gampil ing pameranging data utawi reduksi data.

D. Reduksi data

Data ingkang dipunkempalaken saha dipunserat kalawau, dipunperang satemah saged trep kalihan tema ingkang dipunpadosi, inggih menika *nilai-nilai* piwucal moral. *Data* ingkang boten jumbuh kalihan ancasing panaliten dipunicalaken satemah pikantuk data panaliten ingkang tetep. *Data* asiling pamilihan kalawau dipunperang miturut jinisipun, lajeng dipunlebetaken wonten ing tabel.

E. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika awujud kertu *data*. Kertu kasebat dipunginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang ngawrat *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Tuladha kertu *data* ingkang dipunginakaken wonten ing ngandhap menika:

Tabel 1: Wujud kertu *data*:

No	Ukara	Butir-butir <i>Nilai</i>	Kaca	Katrangan	
				L	BL

F. Caranipun Nganalisis *Data*

1. Tabel *Data*

Saderengipun *data* dipunanalisis, *data* langkung rumiyin dipunsegahaken kanthi wujud tabel. Tabel ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika:

Tabel 2 : Wujud tabel nilai piwucal moral saha cara ngandharaken piwucal moral:

No	Jinising <i>Nilai</i> Piwucal Moral	Butir-butir <i>Nilai</i>	Kaca	Katrangan	
				L	BL

2. Analisis

Metode ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika metode deskriptif. Metode deskriptif dipunginakaken amargi *data-data* wonten ing panaliten menika wujudipun paragraf-paragraf wonten ing cariyos. Analisis wonten ing panaliten menika dipunlampahi kanthi cara deskriptif. *Data* ingkang awujud kedadosan ingkang ngawrat piwucal moral dipunperang dados sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, sambetipun manungsa kalihan sesami, sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam, sambetipun manungsa kalihan diri pribadi. Saking asil menika, lajeng dipundeskripsiaken. Wonten ing panaliten menika ugi dipunginakaken deskriptif interpretatif. *Data* ingkang sampun kempal dados setunggal, dipunanalisis kanthi ndeskripsikaken, ugi

dipuninterpretasikaken bab piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan*.

G. Caranipun Ngesahaken Data

Validitas ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika validitas semantis. Validitas semantis inggih menika ngukur *tingkatan* kesensitifan teges simbolik ingkang wonten gayutanipun kalihan *konteksipun* (Endraswara, Suwardi, 2011:164). Reliabilitas ing panaliten menika migunakaken reliabilitas intrarater saha interater. Intrarater, inggih menika kanthi cara maos saha mahami *data* panliten kanthi tliti saha makaping-kaping. Interater, inggih menika kanthi ngrembug asil panaliten kalihan kanca ingkang mangertos bab nilai piwucal moral utawi kanca ingkang sami-sami saweg ngrembag nilai piwucal moral.

BAB IV ASIL PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

A. Asil Panaliten

Sasampunipun buku dipuntliti, saged dipunpangguhaken *nilai-nilai* piwucal moral ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Asil panaliten ngengingi nilai piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono saged dipunpirsani wonten ing tabel ing ngandhap menika.

Tabel 3 : Tabel nilai piwucal moral saha cara ngandharaken piwucal moral

No	Jinising <i>Nilai</i> Piwucal Moral	Butir-butir <i>Nilai</i>	Kaca	Katra-ngan	
				L	BL
1	<i>Nilai-nilai</i> piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos.	1. Pitados dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos	5	√	
		2. Raos syukur dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos	9	√	
		3. Mertobat	4		√
			5	√	
			45		√
		4. Mertapa	4		√
		5. Pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos	5	√	
		6. Setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos	45	√	
			53	√	
2	<i>Nilai-nilai</i> piwucal moral sambetipun manungsa kalihan sesami.	1. Tapa slira	5	√	
			20	√	
			45	√	
		2. Setya dhumateng sesami	6	√	
			8		√
			8		√
			9	√	
			10	√	
			13		√

			13		√
			13		√
			49	√	
			53	√	
			57	√	
		3. Nyuwun pangapunten	10	√	
		4. Emut dhumateng kabecikan sesami	19	√	
			19	√	
			20	√	
			20	√	
			20	√	
			32	√	
		5. Gotong royong	26		√
		6. Kawigatosan dhumateng sesami:			
		a. Empati	32	√	
			33		√
		b. Raos welas	9	√	
			19	√	
			35		√
			36	√	
		c. Tetulung dhumateng sesami	4	√	
			15	√	
			18	√	
			19	√	
			19	√	
			20	√	
			20	√	
			32	√	
			37	√	
		7. Tanggel jawab	10		√
			15		√
		8. Boten jail dhumateng sesami	45	√	
		9. Boten mentingaken kapentingan diri pribadi	45	√	
		10. Katresnan	50	√	
			53	√	
		11. Rukun	57		√
3	Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam.	1. Ndamel endahing lingkungan.	5	√	
		2. Njagi Lingkungan	36	√	
			45	√	
4	Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan diri pribadi.	1. Ngakeni tumindakipun lepat.	4	√	
			9	√	
			9	√	
			10	√	

			10	√	
			15	√	
		2. Nilaraken tumindak ingkang boten sae	4	√	
			27	√	
		3. Waspada/ngatos-atos	19	√	
			27	√	
			30		√
			30	√	
			48	√	
			58	√	
		4. Boten gampil mutung	14		√
			15		√
		5. Nyambut damel kanthi satuhu	26		√
			37		√
		6. Sabar	31	√	
			35	√	
			39	√	
			51	√	
			51	√	
		7. Jujur	40	√	

Katrangan:

L : Langsung

BL : Boten Langsung

B. Pirembagan Asil Panaliten

1. Wujud *Nilai* Piwucal Moral

Pirembagan wujud piwucal moral wonten ing panaliten menika dipunperang dados 4: (a) *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos. (b) *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan sesami. (c) *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan lingkungan. (d) *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan diri pribadi. Miturut asil panaliten ngengingi wujud piwucal moral sambetipun

manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos wonten 9, sambetipun manungsa kalihan sesami wonten 44, sambetipun manungsa kalihan lingkungan woten 3, sambetipun manungsa kalihan diri pribadi wonten 25.

a. *Nilai-nilai* Piwucal Moral Sambetipun Manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos dipunwujudaken ing tugas saha kuwajiban manungsa dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Kanthi dipunlampahi sedaya tugas saha kewajiban menika, saged ngrembak salah bawa manungsa inggang eling, pasrah, saha sumarah. Tugas saha kuwajiban manungsa dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos inggih menika *beriman*, pitados wontenipun Gusti Inggang Maha Kuwaos (pitados menawi sedaya inggang wonten ing dunya menika asil saking ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos) saha bertaqwa.

Sedaya bab kalawau dipunwujudaken kanthi tumindak manungsa inggang nglampahi sedaya prentahipun saha boten nglanggar laranganipun. Sedaya kalawau hukumipun wajib utawi kedhah dipunlampahi manungsa minangka wujud saking *taqwa* manungsa dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Menawi manungsa nglanggar larangan-Ipun bakal pikantuk hukuman saking Gusti Inggang Maha Kuwaos miturut tumindakipun.

Gayut kalihan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken *nilai-nilai* piwucal moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* inggang karakit dening Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika butir-butir *nilai* piwucal moral

ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono :

1) Pitados dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos

Pitados saged dipunwastani precaya (Poerwadarminta, 1939:494). Pitados dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos inggih menika precaya utawi yakin dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos, precaya menawi Gusti Inkgang Maha Kuwaos menika wonten sarta sedaya ingkang wonten ing dunya menika asil saking ciptaning Gusti Inkgang Maha Kuwaos.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud pitados dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, tepa slira sarta **mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa** (Sudjono, 2001: 5)

Pethikan ing inggil menika perangan saking andharanipun panganggit rikala ngandharaken pesen utawi amanat dhumateng manungsa utawi pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Uler rikala saweg mertapa kanthi nglampahi ngenthung. Uler pitados kanthi manteping manah dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos menawi kanthi nglampahi ngenthung utawi wujud mertapa wau Uler bakal manggihi kabegjan ing pagesanganipun. Ing pungkasanipun, jalaran manteping manah anggenipun pitados dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos menika Uler manggihi kabegjan kanthi malih wujud

dados Kupu. Pagesangan kupu ingkang saderengipun tansah ndamel kapitunaning liyan, sakmenika tansah dipunremeni manungsa. Kupu ugi nambah endahing petamanan.

Saking *indikator* utawi titikan ing inggil menika panganggit gadhah pesen utawi amanat dhumateng pamaos supados manungsa pitados utawi yakin dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Bab menika trep kalihan menapa ingkang dipunwucalaken dening saben agama. Agama mucalaken menawi Gusti Inkgang Maha Kuwaos menika wonten, kanthi asma ingkang beda-beda miturut agamanipun. Menawi manungsa pitados kanthi manteping manah, manungsa saged manggihi kabegjan ing dunya menika. Kekajengan-kekajengan manungsa ing dunya saged kalampahan.

2) Raos Syukur dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos

Syukur utawi sokur inggih menika ngucap matur nuwun (Poerwadarminta, 1939:578). Tumindak ngucap *syukur* dening manungsa dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos menika wujud saking rasa remen utawi panuwuning manungsa ingkang sampun dipunparingi nikmat, rahmat, kaslametan saking Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Bab menika gayut kalihan salah satunggaling sifat saking Gusti Inkgang Maha Kuwaos inggih menika Ar-Razzaq (Maha Pemberi).

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos *syukur* dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal

kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Sanadyan rasa bungah lan **rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya**, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa (Sudjono, 2001: 9).

Pethikan ing inggil menika narasi wonten ing cariyos ngengingi kawontenanipun Mbok Randha ingkang raos *syukur* dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos sasampunipun manggihi putranipun taksih slamet ingkang saderengipun tuwuh pangira menawi putranipun manggihi cilaka jalaran tumindakipun Asu Belang. Mbok Randha manggihi Ula sadhepa ingkang sampun mati ing sacaketipun amben paturonan putranipun Mbok Randha. Gulunipun Ula meh tugel jalaran Asu Belang.

Indikator ing inggil menika wujudipun syukur dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos. Manungsa wonten ing gesang saben dintenipun kedhah *raos syukur* dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos. *Raos syukur* dhumateng kawontenan ingkang dipunlampahi manungsa, mliginipun rikala saweg nandhang suka.

3) Mertobat

Tembung mertobat saking tembung tobat ingkang tegesipun gadhah niat nedya sumungkem dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos malih, ngraos keduwung dhumateng dosanipun saha boten nglampahi tumindak menika malih (Poerwadarminta, 1939:617). Mertobat biasanipun dipunlampahi

sasampunipun nglampahi tumindak ingkang boten sae utawi lepat, kagem diri pribadi utawi kagem tiyang sanesipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Mula banjur darbe niat mertobat, getun keduwung marang tumindake sing ala lan nistha mau banjur mbudidaya ninggal carane urip sing lawas sing tansah gawe rugining liyan (Sudjono, 2001: 4).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Piwulang sing bisa kapethik saka crita panguripane uler mau, nelakake manawa **pamratobat kang katindakake kanthi becik** uga sarta tansah pasrah sumarah marang karsaning Gusti Kang Maha Welas lan Asih iku bakal katarima dening Pangeran kang wusanane kepareng paring pangapura sarta kanugrahan sing tanpa pepindhan (Sudjono, 2001: 5).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Wiwit kedadayan iku jago widho saya mendha anggone jubriya, uga nyuda anggone kluyuran golek mungsuh anyar kaya padatan. Sajake jago widho ngrumangsani manawa watak jubriya iku adhakane dadi sembrana sing pungkasanane nemu sengsara (Sudjono, 2001: 45).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Uler ingkang mertobat dhumateng tumindakipun ingkang tansah

ndamel kapitunaning sesami. Wiwit netes dugi dewasa Uler boten nate leren anggenipun nedha tetuwuhan. Godhong saha wohipun telas dening Uler tanpa peduli dhumateng sesami. Ing sawijining dinten, Uler ngrumangsani menawi tumindak ingkang dipunlampahi menika lepat. Mila, Uler banjur mertobat dhumateng tumindakipun kanthi wujud getun keduwung dhumateng tumindakipun saha mbudidaya nilar caranipun gesang ingkang dangu ingkang tansah ndamel kapitunaning liyan.

Pethikan ingkang kaping 2 menika pesen saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Uler. Uler mertobat dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos amargi Uler ngrumangsani menawi tumindak ingkang dipunlampahi saderengipun menika lepat. Wiwit netes dugi dewasa Uler boten nate leren anggenipun nedha tetuwuhan. Godhong saha wohipun telas dening Uler tanpa peduli dhumateng sesami. Mila, Uler banjur mertobat dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos supados pikantuk pangapunten-Ipun.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Jago Widho ingkang ngirangi anggenipun jubriya sasampunipun kasoran anggenipun nglawan mungsuh ingkang langkung kuwat. Jago Widho sadar menawi watek jubriya menika ndamel sembrana ingkang pungkasanipun manggihi cilaka.

Indikator ing inggil menika wujud mertobat. Mertobat boten namung awujud getun keduwung dhumateng tumindak ingkang lepat, nanging ugi dipunsarengi kalihan tumindak ingkang becik (boten mbaleni tumindhak

ingkang boten sae utawi awon). Makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos mliginipun manungsa gesang ing masarakat, sasanesipun minangka makhluk individu ugi makhluk sosial. Sampun samesthinipun antawis manungsa setunggal kalihan sanesipun boten pareng ndamel kapitunaning sesami. Menawi ngantos kedadosan, enggal-enggal mertobat. Manungsa ingkang purun mertobat bakal pikantuk pangapunten saking Gusti Inggang Maha Kuwaos. Bab menika amargi Gusti Inggang Maha Kuwaos menika kagungan sipat Maha Pengampun. Mila, manungsa ingkang tumindakipun lepat kedhah mertobat saha nyuwun pangapunten dhumateng tumindak ingkang sampun dipunlampahi, satemah manungsa pikantuk pangapunten-lipun.

4) Mertapa

Mertapa saking tembung tapa ingkang tegesipun tempa (nglatih). Tapa saged ugi dipunsebat nglampahi tumindak pejahing raga saha sumingkir saking alam rame (Poerwadarminta, 1939:592). Mertapa dipunlampahi dening manungsa gina nyaketaken diri pribadi dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertapa. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Sajroning ngenthung mau si uler **ora mangan ora ngombe, ora obah ora mosik mung sumarah marang karsane Gusti Kang Murbeng Dumadi** (Sudjono, 2001: 4).

Pethikan ing inggil menika narasi wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Uler ingkang saweg nglampahi mertapa. Ing sajroning mertapa, Uler nahan hawa nepsu (boten nedha, boten ngunjuk toya). Uler namung sumarah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Kanthi mertapa kalawau, Uler nglatih nilaraken cara gesangipun inggih menika cara gesang ingkang dangu ingkang tansah damel kapitunaning sesami.

Indikator menika wujudipun mertapa ingkang dipunlampahi dening Uler. Bab menika wigati sanget dipunlampahi dening makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos, mliginipun manungsa. Ing pagesangan menika manungsa kedhah tansah nahan hawa nepsunipun ing perkawis-perkawis tartamtu supados boten ndamel kapitunaning sesami, satemah pagesangan ing dunya menika saged tentrem, tebih saking perkawis ingkang ngawrat bebaya ingkang wonten ing dunya menika.

5) Pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos

Pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos inggih menika nyerahaken perkawis gesang ing dunya (gesang, pejah, remen, sisah, saha sapanunggalanipun) kanthi sautuhipun dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (Poerwadarminta, 1939:475). Sedaya ingkang dipunparingaken Gusti Inggang Maha Kuwaos dhumateng manungsa, manungsa minangka makhluk

ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos kedhah nampi sedaya kalawau kanthi tulus.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Piwulang sing bisa kapethik saka crita panguripane uler mau, nelakake manawa pamratobat kang katindakake kanthi becik uga sarta tansah **pasrah sumarah marang karsaning Gusti Kang Maha Welas lan Asih** iku bakal katarima dening Pangeran kang wusanane kepareng paring pangapura sarta kanugrahan sing tanpa pepindhan (Sudjono, 2001: 5).

Pethikan ing inggil menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Uler. Uler nglampahi ngenthung sasampunipun sadar dhumateng tumindakipun. Uler nglampahi ngenthung utawi mertapa dipunsarengi kalihan tumindak pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Uler pasrahaken sedaya perkawis dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos ngengingi tumindakipun menika. Ing pungkasanipun, pagesanganipun Uler pikantuk kanugrahan saking Gusti Inggang Maha Kuwaos kanthi malih wujud dados Kupu ingkang wujudipun endah saha tansah dipunremeni dening manungsa boten kados rikala taksih wujud enthung.

Indikator ing inggil gadhah pesen utawi amanat supados manungsa tansah pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Tumindak menika wigati sanget wonten ing pribadi manungsa minangka makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos. Sampun samesthinipun manungsa pasrah dhumateng

sedaya perkawis ingkang kedadosan ing dunya menika dhumateng *Dzat* ingkang nyipta dunya menika saha wosipun. Sedaya kedadosan ing dunya menika kedhah dipuntarima manungsa kanthi tulus. Menawi babaga menika saged dipunlampahi manungsa, ing pungkasanipun manungsa bakal manggihi kanugrahan saking Gusti Inggil Maha Kuwaos.

6) Setya dhumateng Gusti Inggil Maha Kuwaos

Setya inggih menika tansah mantep ing pasuwitanipun, boten purun nilar bendaranipun (Poerwadarminta, 1939:561). Setya saged ugi dipunwastani patuh, taat, teguh pendirianipun, saha nepati janjinipun. Setya dhumateng Gusti Inggil Maha Kuwaos inggih menika patuh, taat, teguh pendirianipun, saha nepati janjinipun dhumateng Gusti Inggil Maha Kuwaos.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng Gusti Inggil Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Kabeh mau bisa kaleksanan ditindakake dening sagung warganing bebrayan lamun padha darbe tepa slira sarta tansah **ngabekti lan manembah marang Gusti Kang Murbeng Dumadi manut agama sarta kaprecayane dhewe-dhewe** kanthi tansah samad-sinamadan (Sudjono, 2001: 45).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng Gusti Inggil Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat

wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu **ora wani nerak pepacuhing dewa** lan uga nuduhake kasetyan sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Pethikan ingkang kaping 1 menika pesen utawi amanat saking panganggit supados pamaos setya dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jago Widho ingkang tansah jubriya dhumateng sesami. Sampun kathah jago ingkang dados korban wengis saha jubriyanipun Jago Widho. Ing sawijining dinten Jago Widho manggihi cilaka jalaran sipat kalawau. Jago Widho kasoran anggenipun nglawan mungsuh ingkang langkung kuwat. Wiwit kedadosan menika Jago Widha ngirangi anggenipun jubriya, Jago Widho sadar menawi watek jubriya menika ndamel sembrana ingkang pungkasanipun manggihi cilaka. Sedaya kalawau boten bakal kedadosan menawi wonten ing pribadinipun boten gadhah sipat wengis saha jubriya ingkang ndadosaken kasangsaran sesami.

Pethikan ingkang kaping 2 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem menika nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang saweg ngandharaken dhumateng Wedhus Wadon menawi Sang Prabu Anglingdarma boten wani nerak pepacuhing Dewa (Gusti Inkgang Maha Kuwaos). Sang Prabu Anglingdarma boten kepareng nyariyosaken dhumateng sinten kemawon bilih Sang Prabu Anglingdarma saged micara kalihan bangsa kewan. Bab menika kedadosan jalaran garwanipun Prabu Anglingdarma nyuwun pirsa kanthi makaping-kaping kenging menapa Prabu Anglingdarma

gumujeng piyambak rikala mirsani cecak kalih ing papan pasareyanipun. Prabu Anglingdarma boten nuruti pepenginanipun garwanipun ingkang kepengin mangertos bab kalawau. Mila Prabu Anglingdarma langkung milih nglampahi pati obong sesarengan kalihan garwanipun minangka wujud setya dhumateng Dewa (Gusti Inkgang Maha Kuwaos) sarta wujud tresna dhumateng garwanipun.

Indikator ing inggil wujuding setya dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Ing sedaya tumindakipun, manungsa boten bakal manggihi cilaka utawi ndamel kasangsaran sesami menawi manungsa setya dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Setya dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos saged dipunwujudaken kanthi nglampahi sedaya prentah saha nilaraken sedaya larangan Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Bab menika sampun dados kuwajiban manungsa minangka makhluk asil ciptaning Gusti Inkgang Maha Kuwaos saha wigati sanget dipungadhahi manungsa ing pagesangan menika. Menawi bab kalawau dipungadhahi saben manungsa, gesang ing dunya menika bakal wilujeng.

b. Nilai-nilai Piwucal Moral Sambetipun Manungsa kalihan Sesami.

Sambetipun manungsa kalihan sesaminipun dipunwujudaken kanthi ndamel tiyang sanesipun bombong utawi remen manahipun ing sedaya jinis kagiyatan. Sambetipun manungsa kalihan sesaminipun ugi saged dipunwujudaken kanthi larangan, inggih menika larangan supados manungsa boten semena-mena kalihan tiyang sanesipun.

Gayut kalihan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken *nilai-nilai* piwucal moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika butir-butir *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono :

1) **Tepa Slira**

Tepa slira saking tembung ”Tepa” saha ”Slira”. Tepa inggih menika bab ingkang dados ukuran, pathokan (Poerwadarminta, 1939:603). Slira inggih menika awak utawi badan (Poerwadarminta, 1939:568). Tepa slira inggih menika tumindak ingkang dipundhasari kesadaran menawi tembung-tembung saha tumindak tiyang sanesipun menika gambaran utawi *refleksi* saking diri pribadi. Mila, saderengipun manungsa ngendhika tuturan tartamtu utawi nglampahi tumindak tartamtu, manungsa kedhah mikir kanthi mateng rumiyin dhumateng tuturan utawi tumindak ingkang badhe dipunlampahi menika. Tepa Slira saged dipunwastani ugi tenggang rasa. Tenggang rasa inggih menika tumindak manungsa ingkang saged ngormati peraosan manah sesami.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, **tepa slira** sarta mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa (Sudjono, 2001: 5).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe **rasa tepa salira**, gelem tulung tinulung, kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Kabeh mau bisa kaleksanan ditindakake dening sagung warganing bebrayan lamun padha darbe **tepa slira** sarta tansah ngabekti lan manambah marang Gusti Kang Murbeng Dumadi manut agama sarta kaprecayane dhewe-dhewe kanthi tansah samad-sinamadan (Sudjono, 2001: 45).

Pethikan ingkang kaping 1 menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos supados pamaos gadhah tepa slira. Bab menika kawiwitan cariyos Uler ingkang mertobat dhumateng tumindakipun ingkang tansah ndamel kapitunaning sesami. Wiwit netes dugi dewasa Uler boten nate leren anggenipun nedha tetuwuhan. Godhong saha wohipun telas dening Uler tanpa peduli dhumateng sesami. Ing sawijining dinten, Uler ngrumangsani menawi tumindak ingkang dipunlampahi menika lepat. Mila, Uler banjur mertobat dhumateng tumindakipun kanthi wujud getun keduwung dhumateng tumindakipun saha mbudidaya nilar caranipun gesang ingkang dangu ingkang tansah ndamel kapitunaning liyan.

Pethikan ingkang kaping 2 menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos supados pamaos gadhah tepa slira dhumateng sesami. Bab menika kawiwitan cariyos Semut Abang saha Manuk Podhang. Semut abang ingkang wiwitanipun paring pitulungan dhumateng Manuk Podhang rikala nandhang bebaya, ing pungkasanipun Semut Abang ugi pikantuk pitulungan saking Manuk Podhang rikala saweg nandhang bebaya.

Pethikan ingkang kaping 3 menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jago Widho. Ing sajroning gesangipun Jago Widho tansah wengis saha jubriya dhumateng sesami. Sampun kathah jago ingkang dados korbanipun Jago Widho. Ing salah sawijining dinten, Jago Widho manggihi cilaka jalaran sipatipun ingkang jubriya menika. Jago Widho kasoran anggenipun tarung kalihan mungsuh ingkang langkung kuat.

Saking *Indikator* ing inggil menika wonten pesen utawi amanat saking panganggit supados pamaos gadhah tepa slira dhumateng sesami. Tepa slira kedhah dipungadhahi manungsa wonten ing gesang menika. Menawi ing pagesanganipun wonten manungsa ingkang tansah ndamel kapitunaning liyan utawi sanesipun, manungsa enggal-enggal ngowahi tumindakipun kados ingkang dipunlampahi Uler saha Jago Widho. Bab kalawau amargi tepa slira menika gambaran utawi *refleksi* saking diri pribadi. Sedaya ingkang manungsa tumindakaken dhumateng sesami, bakal kondur dhumateng diri pribadi malih. Tepa slira wigati sanget kawontenanipun ing pagesangan masarakat supados

manungsa saged manggihi karaharjan saha kamulyan ing pagesanganipun. Mila, ing dunya menika kedhah tansah tepa slira dhumateng sesami.

2) Setya dhumateng sesami

Setya inggih menika tansah mantep ing pasuwitanipun, boten purun nilar bendaranipun (Poerwadarminta, 1939:561). Setya saged ugi dipunwastani patuh, taat, teguh pendirianipun, saha nepati janjinipun. Setya dhumateng Gusti sesami inggih menika patuh, taat, teguh pendirianipun, saha nepati janjinipun dhumateng sesami. Sipat ingkang setya kedhah dipungadhahi saben manungsa ing pagesanganipun. Kasetyan manungsa dipunwujudaken kanthi wujud ingkang beda-beda gumantung konteksipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Asu belang sing **setya** tuhu marang bendarane iku ketungkul anggone mangan sega turahan mau bengi dilawuhi remukan gereh lan cuwilan tempe goreng turahan lawuhe mbok randha (Sudjono, 2001: 6).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

...,mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan ”Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu...”

...Asu belang pancen nyata landhep pangrasa lan pangrungune. Ana suwara kumresek banjur tangi nggoleki asale suwara. Weruh ana ula nggremet ngener pernahe si jabang bayi sing lagi turu kepati ana amben, tanpa nyuwara Asu belang banjur nubruk ula mau terus dicakot kena tenggake nganti meh pedhot (Sudjono, 2001: 8).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

...,mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan ”Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu...”

...Nanging ngadhepi ula sing mbebayani sing arep nyedhak jabang bayi sing lagi turu kepati mau Asu belang ora jegug babar pisan. Sajake kuwatir manawa gawe kagole si jabang bayi anggone turu, apa maneh lagi ditinggal embokne menyang kali (Sudjono, 2001: 8).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirahe, Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu banjur tuwuh pangira sing ora becik marang **Asu belang sing satemene tansah setya marang bendara** (Sudjono, 2001: 9).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe **tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku**. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.” (Sudjono, 2001: 10).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Dena klangenane liyane awujut perkutut lan Asu belang sing tansah ngetutake menyang ngendi wae parane Ki Bekel yen lagi lelungan (Sudjono, 2001: 13).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Nyatane yen diundang ya mara, dikon ngalih rada adoh ya ngalih temenan, yen dikon ndhodhok manawa lagi dipakan ya ndhodhok (Sudjono, 2001: 13).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Yen Ki Bekel arep lunga si belang ora oleh melu dikon mulih, ya mulih, yen diawe utawa diundang dijak melu ya banjur mlayu nututi lan terus ngetutake saparane Ki Bekel (Sudjono, 2001: 13).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang lakune gegancangan, sumelang manawa konangan punggawa sing kajibah njaga gapura, dene isih esuk umun-umun wis kluyuran tekan pekarangan kraton. Rahayune lakune wedhus lanang slamet ora ana alangan, beteke **anggone netepi kesaguhane marang wedhus wadon** sing ora bakal suwe arep duwe cempe (Sudjono, 2001: 49).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake **kasetyan** sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Nglirwakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Mula nuju ing sawijining wektu, mliwis banjur nemoni bulus ya mitrane sing **setya** tuhu iku niyate arep pamitan golek panggonan liya kanggo pasaban lan golek pangan (Sudjono, 2001: 57).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang setya dhateng bendaranipun (Mbok Randha). Kasetyan Asu Belang dipunwujudaken kanthi patuh anggenipun nedha namung kanthi lawuh remukan gereh saha cuwilan tempe goreng turahanipun Mbok Randha. Asu Belang nedha tanpa *protes* dhumateng Mbok Randha.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang setya dhumateng Mbok Randha. Bab menika kawiwitan cariyos Asu Belang ingkang dipunpasrahi supados njagi putranipun Mbok Randha ingkang saweg turu amargi Mbok Randha badhe ngumbahi popok saha mususi ing lepen. Boten dangu dipuntilar Mbok Randha dhateng lepen, wonten ula ingkang nyeraki paturonan bayinipun Mbok Randha. Ningali kedadosan menika, Asu Belang nubruk saha nyakot gulunipun ula wau nganti meh pedhot.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang setya dhumateng Mbok Randha. Bab menika kawiwitan cariyos Asu Belang rikala saweg njagi putranipun Mbok Randha ingkang saweg dipuntilar tindak dhateng lepen. Boten dangu

dipuntilar Mbok Randha, wonten ula ing paturonan putranipun Mbok Randha. Kemutan piwelingipun Mbok Randha supados njagi putranipun Mbok Randha anggenipun turu, Asu Belang boten njegug-njegug kados biasanipun rikala manggihi bebaya ing sakiwa-tengenipun. Satemah, putranipun Mbok Randha boten kagol anggenipun turu.

Pethikan ingkang kaping 4 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang tansah setya dhumateng Mbok Randha. Bab menika kawiwitan cariyos Asu Belang ingkang nyusul Mbok Randha dhateng lepen kanthi kebak getih ing cangkempun. Asu Belang njegug-njegug, solah bawanipun beda kalihan biasanipun. Mbok Randha gadhah pangira bilih getih ingkang wonten ing cangkempun Asu Belang menika getih putranipun ingkang dipuntilar dhateng dalem. Mbok Randha lajeng nguncali sirahipun Asu Belang kalihan watu kanthi sirahipun pecah saha manggihi patinipun. Sasampunipun kondur dhateng dalem, Mbok Randha mangertos menapa ingkang sajatosipun kedadosan. Getih ingkang wonten ing cangkempun Asu Belang sanes getih putranipun Mbok Randha, nanging gethipun Ula ingkang wonten ing papan paturonan putranipun. Awit kedadosan menika, Mbok Randha ngraos getun dhumateng tumindakipun. Asu Belang ingkang tansah setya dhumateng Mbok Randha sakulawarga malah manggihi pati amargi tumindakipun piyambak.

Pethikan ingkang kaping 5 menika ginem antawisipun Mbok Randha kalihan Asu Belang ingkang sampun manggihi pati. Ginem menika nyariyosaken Asu Belang ingkang sampun dipuningu wiwit alit ngantos Asu

Belang ageng manggihi pati. Awit kedadosan menika Mbok Randha ngraos Asu Belang taksih glibedan wonten ing sacerake Mbok Randha, amargi Mbok Randha getun keduwung dhumateng tumindakipun ingkang sampun njalari patinipun Asu Belang ingkang tansah setya dhumateng Mbok Randha saha kulawarganipun.

Pethikan ingkang kaping 6 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken klangenanipun Ki Bekel ingkang awujud Asu Belang. Asu Belang tansah setya dhumateng Ki Bekel. Dhateng pundi kemawon anggenipun Ki Bekel tindak, Asu Belang mesthi tumut bendaranipun menika.

Pethikan ingkang kaping 7 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken klangenanipun Ki Bekel. Salah satunggaling klangenanipun inggih menika Asu Belang ingkang kados saged dipunajak gineman kados manungsa sanajan boten saged micara. Asu Belang manut menapa kemawon ingkang dipunprentahaken Ki Bekel. Menawi dipuntimbali dening Ki Bekel, Asu Belang langsung nyerak. Menawi dipunprentah supados ngalih radi tebih, Asu Belang nggih ngalih. Menawi dipunprentah ndhodhok rikala Asu Belang saweg nedha, Asu Belang langsung ndhodhok.

Pethikan ingkang kaping 8 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang setya dhumateng Ki Bekel. Asu Belang manut menapa ingkang dipunprentahaken Ki Bekel. Menawi Asu Belang boten purun ndherek Ki Bekel, Asu Belang lajeng wangsul dhateng griya. Menawi Asu Belang dipuntimbali (dipunawe) dening Ki Bekel, Asu Belang lajeng mlayu ngetutaken Ki Bekel.

Pethikan ingkang kaping 9 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang setya kanthi wujud netepi kesaguhanipun utawi janji dhumateng Wedhus Wadon. Bab menika kawiwitan cariyos Wedhus Wadon ingkang gadhah pepenginan nedha godhong angka ingkang wonten ing pekarangan Kraton. Wekdal menika kawontenan ing Kraton taksih kathah tiyang, mila Wedhus Lanang paring kesaguhan badhe mendhetaken godhong angka benjing enjing. Dinten lajengipun rikala enjing saha kawontenan Kraton taksih sepi, Wedhus Lanang mlebet pekarangan Kraton mendhet godhong angka kangge netepi kesaguhanipun dhumateng Wedhus Wadon.

Pethikan ingkang kaping 10 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem kasebat nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang ngendhika menawi Prabu Anglingdarma langkung milih mati obong sesarengan garwanipun (Dewi Setyawati) minangka wujud setya dhumateng Dewi Setyawati.

Pethikan ingkang kaping 11 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Mliwis ingkang memitran kalihan Bulus. Bab menika kawiwitan cariyos rikala kawontenanipun saweg nandhang mangsa ketiga. Langkung dangu, toya ingkang wonten ing tlaga saya asat. Ing tlaga wau wonten Bulus saha Mliwis ingkang tansah memitran anggenipun madosi panganan. Ing sawijining dinten, Mliwis badhe pamit kalihan Bulus ingkang tansah setya rikala badhe pindah panggenan sanes ingkang toyanipun taksih

kathah. Mliwis boten pindah piyambak, nanging ugi ngejak Bulus pindah sesarengan.

Indikator ing inggil menika wujud saking setya ingkang dipunwujudaken kanthi cara ingkang boten sami antawisipun cariyos setunggal kalihan sanesipun. Boten namung bangsa kewan, manungsa minangka makhluk asil ciptaning Gusti Inggil Maha Kuwaos kedhah gadhah sipat setya. Setya saged dipunlampahi ing sedaya bab, saged ing pedamelan utawi bab sanesipun. Menawi wonten ing pedamelan, manungsa kedhah taat saha patuh dhumateng aturan ingkang wonten saha bab sanes-sanesipun. Setya wigati sanget wonten ing diri manungsa. Mila, manungsa gesang ing dunya menika kedhah setya dhumateng sesami.

3) Nyuwun pangapunten

Nyuwun saged dipunwastani kalihan njaluk (Poerwadarminta, 1939:370). Pangapunten inggih menika pangampunan saking kalepatanipun (Poerwadarminta, 1939:18). Nyuwun pangapunten inggih menika matur pangandhikan njaluk ampunan saking kalepatan ingkang sampun dipunlampahi.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nyuwun pangapunten. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu

belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan **njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.**" (Sudjono, 2001: 10).

Pethikan ing inggil menika awujud ginem antawisipun Mbok Randha kalihan Asu Belang ingkang sampun pati. Mbok Randha nyuwun pangapunten dhumateng Asu Belang ingkang sampun mati jalaran tumindakipun Mbok Randha. Asu Belang sajatosipun badhe atur kabar ngengingi kedadosan ingkang badhe dipunpanggihi dening putranipun Mbok Randha. Ananging, Mbok Randha grusa-grusu saha boten tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu Belang. Asu Belang dipununcali watu ngantos sirahipun pecah saha manggihi patinipun.

Indikator ing inggil menika wujud saking panyuwuning pangapunten Mbok Randha dhumateng Asu Belang. Tumindak ingkang sepisanan ingkang kedhah dipunlampahi manungsa menawi sampun nglampahi tumindak lepat inggih menika nyuwun pangapunten. Nyuwun pangapunten kedhah dipunlampahi dening manungsa supados pikantuk ampunan saking kalepatan ingkang sampun dipunlampahi menika.

4) Emut dhumateng kabecikan sesami

Emut utawi eling inggih menika mangertos malih dhumateng prekawis ingkang sampun dangu, boten kesupen (Poerwadarminta, 1939:114). Manungsa ingkang sampun pikantuk pitulungan saking manungsa sanesipun kedhah ngemut-emut pitulungan kasebat saha ngaturaken panuwun, satemah

rikala manungsa kasebat mbetahaken pitulungan wonten kuwajiban moral kangge paring pitulungan dhumateng manungsa kasebat.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake rasa welase marang semut abang **sing nate tetulung marang dheweke** (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Manuk Podhang ora bisa lali marang pitulungane semut abang sing wis klakon nylametake dheweke saka bebaya pokal gawene manungsa (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Rumangsa wis nate oleh pitulunga saka bangsane semut abang, manuk Podhang banjur nedya males tetulung. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau

banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

”Matur nuwun banget manuk Podhang, jalaran saka pitulunganmu aku bisa slamet uwal saka bebaya kali banjir.” Mangkono kandhane semut abang marang manuk Podhang sing wis gelem mitulungi dheweke saka bebaya banjir (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

”...Ngertia yen aku uga wis nate dipitulungi dening bangsamu semut abang saka bebaya pokal gawene manungsa. Malah amarga anggone mitulungi aku kancamu bangsa semut abang nalika semana dadi sasaran kejengkelane manungsa sing ambeg siya marang sapadha-padhaning tumitah.” Mangkono wangsulane manuk Podhang marang semut abang (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa **matur nuwun banget marang kowe macan gembong,**

dene kowe migatekake anakku sarta saguh aweh pitulungan (Sudjono, 2001: 32).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken griya Semut Abang ingkang dipunrisak saha dipunsentor toya dening lare alit amargi kagol anggenipun mlintheng Manuk Podhang jalaran samparanipun lare alit dipuncokot Semut Abang. Mirsani kedadosan kados menika, Manuk Podhang ngraos welas dhumateng Semut Abang ingkang sampun paring pitulungan wau satemah saged uwal saking bebaya.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Manuk Podhang ingkang boten kesupen dhumateng pitulunganipun Semut Abang. Semut Abang ingkang sampun paring pitulungan dhumateng Manuk Podhang, satemah Manuk Podhang saged uwal saking bebaya ingkang dipunjalar saking lare alit ingkang badhe mlintheng Manuk Podhang.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Semut Abang ingkang saweg keli ing lepen ingkang saweg banjir amargi wau dalu jawah deres sanget. Mirsani kedadosan menika, Manuk Podhang paring pitulungan dhumateng Semut Abang kanthi ndawahaken godhong garing ing cerakipun Semut Abang supados Semut Abang saged minggah ing inggil godhong. Bab menika dipunlampahi Manuk Podhang amargi Manuk Podhang kemutan menawi rumiyin Manuk Podhang sampun nate angsal pitulungan saking bangsa Semut Abang satemah Manuk Podhang saged uwal saking bebaya.

Pethikan ingkang kaping 4 menika ginem antawisipun Semut Abang kalihan Manuk Podhang. Bab menika kawiwitan cariyos Manuk Podhang ingkang paring pitulungan dhumateng Semut Abang satemah Semut Abang saged uwal saking bebaya banjir. Awit saking kedadosan menika, Semut Abang ngaturaken panuwun dhumateng Manuk Podhang amargi sampun paring pitulungan dhumateng Semut Abang.

Pethikan ingkang kaping 5 menika ginem antawisipun Manuk Podhang kalihan Semut Abang. Ginem kasebat nyariosaken Semut Abang ingkang pikantuk pitulungan saking Manuk Podhang rikala keli ing lepen ingkang saweg banjir. Manuk Podhang lajeng ngandharaken menawi tumindak menika dipunlampahi amargi Manuk Podhang kemutan menawi rumiyin rikala Manuk Podhang nandhang bebaya ingkang dipunjalari lare alit saking Padesaan, Manuk Podhang pikantuk pitulungan saking bangsa Semut Abang.

Pethikan ingkang kaping 6 menika ginem antawisipun Jaran kalihan Macan Gembong. Ginem kasebat nyariyosaken atur panuwuning Jaran dhumateng Macan Gembong amargi sampun kepareng paring pitulungan dhumateng anakipun Jaran ingkang miturutipun Macan Gembong saweg nandhang lelara.

Indikator ing inggil menika wujud saking emut dhumateng kabecikan sesami. Emut dhumateng kabecikan sesami kedhah wonten ing diri saben manungsa. Bab menika supados wonten kuwajiban manungsa kangge paring pitulungan dhumateng sesaminipun rikala manungsa sanesipun saweg mbetahaken pitulungan. Menawi bab menika wonten ing saben pribadi

manungsa, ing pagesangan menika manungsa saged tansah rukun kalihan manungsa sanesipun.

5) Gotong royong

Gotong royong saking tembung "Gotong" saha "Royong". Gotong inggih menika nyambut damel, royong inggih menika sesarengan. Gotong royong inggih menika tumandang damel kanthi sesarengan (Poerwadarminta, 1939:160). Gotong royong kalebet salah satunggaling wujud tumindakipun manungsa minangka makhluk sosial. Gotong royong saged ndamel kagiyatan utawi pedamelan langkung enggal rampung.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud gotong royong. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Bala semut sing cacache tanpa wilangan mau satemene lagi padha ngusungi gegodhongan suket-suket garing kanggo nutupi luweng sing cacache akeh banget ing perenge punthuk gundhul iku (Sudjono, 2001: 26).

Pethikan ing inggil menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken semut-semut ingkang saweg gotong royong nutupi luweng. Gotong royong nutupi luweng ingkang cacahipun tanpa wilangan wau badhe dipunginakaken kangge ngadhepi perang mungsuh bangsa Gajah. Perang ingkang kedadosan jalaran tumindakipun Gajah ingkang jubriya dhumateng bangsa Semut.

Indikator ing inggil menika wujud gotong royong. Gotong royong kedhah dipunlampahi dening makhluk, amargi gotong royong saged ndadosaken pedamelan ingkang abot dados langkung gampang dipunlampahi saha dados langkung enggal rampung. Bab menika ugi gayut kalihan kodratipun manungsa minangka makhluk sosial. Makhluk ingkang mbetahaken sesami kangge nglampahi pagesangan ing dunya menika.

6) Kawigatosan dhumateng sesami

Kawigatosan dhumateng sesami wigati sanget wonten ing gesang ing dunya. Kawigatosan saged ing kathah bab (kawontenan sesami, katresnan saha sapanunggalanipun). Bab menika amargi manungsa minangka makhluk ciptaning Gusti Ingkang Maha Kuwaos ingkang dipunparingi pikiran saha manah kangge ngraos kawontenan ing sakiwa-tengenipun. Tumindak menika ugi gayut kalihan kodratipun manungsa minangka makhluk sosial saha individu.

a) *Empati*

Empati inggih menika kawontenan manungsa ingkang ndadosaken manungsa ngraos pribadinipun wonten ing kawontenan ingkang sami kalihan manungsa sanesipun. *Empati* biasanipun wonten ing pribadi manungsa minangka mirsani sesami ingkang saweg nandhang duka utawi sisah.

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal

moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe **migatekake** anakku sarta saguh awèh pitulungan (Sudjono, 2001: 32).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Ana iwak wader cilik sing kendel banjur nyedhaki manuk Bango karo takon, ” He manuk Bango! Ya gene kowe kok mung meneng wae. **Wis meh genep seminggu dak sawang sajake lagi susah atimu apa lagi mikir prakara sing abot, utawa apa kowe lagi lara?**” (Sudjono, 2001: 33).

Pethikan ingkang kaping 1 menika ginem antawisipun Jaran kalihan macan Gembong. Ginem kasebat nyariyosaken Jaran ngaturaken panuwun dhumateng Macan Gembong ingkang sampun migatekaken putranipun. Macan Gembong kepareng paring pitulungan dhumateng anakipun Jaran ingkang sapangandikanipun Macan Gembong saweg nandhang lelara.

Pethikan ingkang kaping 2 menika ginem antawisipun Iwak Wader kalihan Manuk Bango ingkang nyariyosaken Iwak Wader ingkang migatekaken Manuk Bango ingkang solah bawanipun beda sampun ngantos seminggu. Manuk Bango ingkang biasanipun remen mangan Iwak Wader

menika, samenika namung meneng mawon. Kanthi kawontenan ingkang kados menika, Iwak Wader nyuwun pirsa dhumateng Manuk Bango ingkang njalari kawontenan Manuk Bango kasebat.

b) Raos welas

Raos welas dhumateng sesami saperangan ageng dipungadhahi manungsa rikala mirsani kawontenanipun sesami ingkang ndamel trenyuhing manah. Namung manungsa ingkang boten gadhah manah ingkang (pangraosan) ingkang boten gadhah raos welas rikala mirsani kawontenan ingkang ndamel trenyuh.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos welas dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh **rasa welas** lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa (Sudjono, 2001: 9).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos welas dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake **rasa welase marang semut abang** sing nate tetulung marang dheweke (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos welas dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Kanthi patrap sabar lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsul, ” Iya, bener **aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi.**” (Sudjono, 2001: 35).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos welas dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango mangsuli, ”Yen ora temenan, apa prelune aku **mrihatinake kowe?**” (Sudjono, 2001: 36).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Mbok Randha ingkang kemutan marang Asu Belang ingkang sampun mati jalaran dipununcali watu ngantos sirahipun pecah. Mbok randha ingkang sampun tumindak grusa-grusu menika ngraos welas dhumateng patinipun Asu Belang kalawau.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken raos welas Manuk Podhang dhumateng Semut

Abang. Bab kalawau jalaran Semut Abang manggihi cilaka sasampunipun paring pitulungan dhumateng Manuk Podhang saking bebaya. Griyanipun Semut Abang dipunrisak saha dipunsentor toya dening lare alit amargi kagol manahipun sasampunipun boten kasil anggenipun mlintheng Manuk Podhang.

Pethikan ingkang kaping 3 menika ginem antawisipun Manuk Bango kalihan Iwak Wader. Ginem kasebat nyariyosaken Manuk Bango ingkang saweg ngandharaken dhumateng Iwak Wader menawi ngantos meh seminggu menika Manuk Bango saweg sisah mikiraken gesangipun Iwak Wader sakanca. Bab menika amargi miturutipun Manuk Bango, sendhang ingkang dados papan panggenanipun Iwak Wader badhe dipunpugar dening manungsa.

Pethikan ingkang kaping 4 menika ginem antawisipun Manuk Bango kalihan Iwak Wader. Ginem kasebat nyariyosaken Manuk Bango ingkang nggenahaken andharanipun menawi sendhang papan panggenanipun Iwak Wader badhe dipunpugar. Bab menika ingkang dados prihatinipun Manuk Bango.

c) Tetulung dhumateng Sesami

Tetulung inggih menika paring pambiyantu dhumateng tiyang sanes (Poerwadarminta, 1939:612). Tetulung dhateng sesami sampun dados kuwajiban saben manungsa dhateng sesami, mliginipun dhateng manungsa ingkang saweg nandhang sisah utawi sungkawa.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Pangane saiki madu sing mujudake sari-sarining kembang. Kajaba mabur golek pangan, saiki **kupu melu mbiyantu tumangkare sarta dumadine woh-wohan** (Sudjono, 2001: 4).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Awake Asu belang nindhihi tas sing tiba mau, **sajake kaya niat nutupi supaya aja ana uwong sing ngonangi tas sing isine barang pengaji lan dhuwit sing ora sethithik mau** (Sudjono, 2001: 15).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh bocah lanang mripate mencereng ngulati manuk Podhang sarta ngenerake plinthengane menyang manuk Podhang mau, semut abang banjur grenengan. **"Wah bilai temenan manuk Podhang kae mengko yen ora daktulungi."**....

Nalika plinthenge arep dilepasake ngener prenahe manuk Podhang, dumadakan sikile dicakot semut abang sing mawa wisa. Bocah lanang mau kaget banjur mbengok, "Adhuh semut abang keparat, nyakot sikilku!". Keprungu pambengoke bocah mau manuk Podhang kaget banjur mabur bebarengan ngalih papan sing rada kiwa sarta luwih aman (Sudjono, 2001: 18).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Amarga **anggone tetulung marang dheweke**, semut abang sakancane dadi korban kekejemane manungsa sing tanpa duga (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Nalika iku manuk Podhang lagi mencok ing wit trembesi sing mangklung kali, weruh ana semut abang keli katut iline banyu kali sing lagi banjir banjur niat ditulungi... Rumangsa wis nate oleh pitulunga saka bangsane semut abang, **manuk Podhang banjur nedya males tetulung**. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

”Iya, tiba sapadha-padha semut abang. Wajibe tumitah urip neng alam donya iku ya kudu tansah **tulung tinulung**... (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe rasa tepa salira, **gelem tulung tinulung**, kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng (Sudjono, 2001: 20).

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku **sarta saguh awew pitulungan** (Sudjono, 2001: 32).

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Macan gembong mangsuli, ” Iya tiba sapadha-padha Ran. **Nambani lan tetulung** iku wis dadi kuwajibanku. Bab iki aja kok pikir dawa!” (Sudjono, 2001: 32).

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal

moral ingkang awujud tetulung dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango nyelani, "Aku bisa lan saguh mbiyantu yen kowe kabeh padha sarujuk." Iwak wader, "Piye carane manuk bango?"... Sawise padha precaya yen sendhange pancen ana temenan tur uga wis dinyatakake dening kanca-kancane ora mung trima siji utawa loro nanging iwak papat, **wiwit dina iku manuk bango saben dina nggawa lunga iwak saka sendhang ing ngisor wit sawo gedhe mau loro nganti telu dibolan-baleni dipilih sing gedhe-gedhe dhisik** (Sudjono, 2001: 37).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariosaken Uler ingkang sampun malih wujud dados Kupu. Samenika Kupu sampun boten nedha godhong kados rumiyin. Samenika Kupu nedhanipun madu ingkang saged mujudaken sari-sarining kembang. Kajaba mabur madosi madu, Kupu ugi ndherek paring pambiyantu dhumateng tumangkar sarta dadosipun woh-wohan.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariosaken Asu Belang ingkang paring pitulungan dhumateng Ki Bekel. Rikala badhe kondur dhateng dalem, tas ingkang wonten wosing rante saking jene saha arto ingkang boten sakedhik dawah ing margi. Kedadosan menika dipunmangertosi dening Asu Belang. Asu Belang paring kabar dhumateng Ki Bekel kanthi wujud solahbawa ingkang boten sami kalihan biasanipun. Ananging, Ki Bekel boten tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu belang kalawau. Asu belang dipununcali watu ngantos pecah endase. Asu Belang banjur balik wonten ing panggenan tas ingang dawah kalawau kanthi tenaga ingkang pungkasan amargi badanipun tatu

saha medalaken getih ingkang kathah. Asu Belang gadhah niat becik kanthi wujud nutupi tasipun Ki Bekel ingkang dawah ing margi supados boten dipunpanggihi dening tiyang sanes.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang kacampur kalihan ginem paraga. Andharan ing inggil nyariosaken Semut Abang tetulung dhumateng Manuk Podhang kanthi wujud nyokot samparanipun lare jaler ingkang badhe mlintheng Manuk Podhang. Awit tumindak kalawau, Manuk Podhang saged uwal saking bebaya ingkang sumberipun saking lare jaler menika.

Pethikan ingkang kaping 4 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariosaken Semut Abang saha Manuk Podhang. Ing sawijining dinten Manuk Podhang badhe manggihi bebaya ingkang dipunjalari lare alit. Manuk Podhang badhe dipunplintheng. Mirsani kedadosan kados menika Semut Abang paring pitulungan dhumateng Manuk Podhang kanthi nyokot samparanipun lare alit menika satemah Manuk Podhang saged uwal saking bebaya kalawau. Awit saking kedadosan menika, bangsa Semut Abang dados korban kawengisanipun lare alit amargi kagol anggenipun mlintheng Manuk Podang.

Pethikan ingkang kaping 5 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariosaken Manuk Podhang ingkang paring pitulungan dhumateng Semut Abang. Bab menika kedadosan rikala Semut Abang keli ing lepen ingkang saweg banjir jalaran rikala dalu jawah deres. Mirsani kedadosan kados menika, Manuk Podhang pa ring pitulungan ingkang

awujud ndawahaken godhong garing ing cerakipun Semut Abang satemah Semut Abang saged minggah ing inggil godhong. Pungkasanipun Semut Abang saged uwal saking bebaya.

Pethikan ingkang kaping 6 menika ginem antawisipun Semut Abang kalihan Manuk Podhang. Ginem kasebat nyariyosaken Semut Abang ingkang sampun uwal saking bebaya banjir jalaran pitulunganipun Manuk Podhang. Manuk Podhang ngandharaken menawi sampun dados kuwajiban sedaya makhluk paring pitulungan dhumateng sesami. Awit saking kedadosan menika Semut Abang atur panuwuning dhumateng Manuk Podhang.

Pethikan ingkang kaping 7 menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Semut Abang saha Manuk Podhang. Semut Abang saha Manuk Podhang ing gesangipun purun tulung tinulung. Tumindak menika ingkang ndadosaken Manuk Podhang saha Semut Abang wilujeng ing pagesanganipun saking bebaya ingkang dipunjalari manungsa.

Pethikan ingkang kaping 8 menika ginem antawisipun Jaran kalihan Macan Gembong. Ginem kasebat nyariyosaken macan gembong ingkang paring pitulungan dhumateng anakipun Jaran. Bab menika kedadosan amargi miturutipun Macan Gembong, anakipun Jaran saweg nandhang lelara. Awit bab menika, Jaran atur panuwuning dhumateng Macan Gembong. Awit saking menika Macan Gembong ngandharaken menawi

sampun dados kuwajiban sedaya makhluk paring pitulungan dhumateng sesami.

Pethikan ingkang kaping 9 menika ginem antawisipun Manuk Bango kalihan Iwak Wader. Ginem kasebat nyariyosaken Manuk Bango ingkang purun paring pitulungan menawi Iwak Wader sakanca sarujuk dipunpindhahaken ing sajroning wana. Sasampunipun Iwak Wader sakanca sarujuk, Iwak Wader dipunbekta dening Manuk Bango ing sendhang ingkang wonten ing wana.

Indikator ing inggil (empati, raos welas, tetulung dhumateng sesami) wujud kawigatosan dhumateng sesami. Boten namung bangsa kewan, sedaya makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos mliginipun manungsa kedhah gadhah kawigatosan dhumateng sesami. Kawigatosan dhumateng sesami menika wigati sanget wonten ing pagesangan menika. Kawigatosan saged ing kathah bab (kawontenan sesami, katresnan saha sapanunggalanipun). Bab menika amargi manungsa minangka makhluk ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos ingkang dipunparingi pikiran saha manah kangge ngraos kawontenan ing sakiwa-tengenipun. Manungsa gadhah manah ingkang saged ngraos bab tartamtu miturut menapa ingkang dipunpirsani. Manungsa minangka makhluk sosial boten uwal saking interaksi kalihan manungsa sanesipun. Bab menika boten ical saking kodratipun manungsa minangka makhluk sosial. Mila, kawigatosan dhumateng sesami kedhah wonten ing pribadi manungsa minangka wujud raos sosialipun manungsa ing pagesangan masarakat.

7) Tanggel jawab

Tanggal jawab inggih menika tanggal utawi tanggal menawi wonten awonipun (Poerwadarminta, 1939:591). Sikap tanggal jawab kedhah dipunwucalaken wiwit taksih alit, satemah gadhah raos wajib kangge tanggal sedaya pangaribawa saking tumindak ingkang dipunlampahi diri pribadi.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tanggal jawab. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Bangkene Asu belang dipendhem ana pinggir dalan menyang kali dipilihake papan sing rada kiwa sangisore wit trembesi sing rada edhum awit godhonge ngrembuyung (Sudjono, 2001: 10).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tanggal jawab. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Kanthi ngampet rasa getun lan keduwung **Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalan aspalan**, sawise rampung anggone mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung (Sudjono, 2001: 15).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken tanggal jawabipun Mbok Randha dhumateng tumindak ingkang sampun dipunlampahi. Mbok Randha nguncali watu dhumateng Asu Belang ngantos sirahipun pecah jalaran solah bawa Asu Belang ingkang beda kalihan biasanipun, satemah Asu Belang manggihi pati. Mbok Randha

mendhem bangkenipun Asu Belang ing panggenan ingkang radi kiwa sangandhapipun tetuwuhan trembesi.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken tanggel jawabipun Ki Bekel dhumateng tumindak ingkang dipunlampahi. Ki Bekel mendhem bangkenipun Asu Belang ingkang mati jalaran tumindakipun Ki Bekel ingkang grusa-grusu saha kirang tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu Belang. Ki Bekel nguncali watu dhumateng Asu Belang ngantos sirahipun pecah jalaran solah bawa Asu Belang ingkang beda kalihan biasanipun.

Indikator ing inggil wujudipun tanggel jawab kanthi wujud mendem bangkenipun Asu Belang. Raos tanggel jawab kedhah wonten ing pribadi manungsa. Bab menika amargi sampun dados kuwajiban ingkang kedhah dipunlampahi dening manungsa dhumateng tumindak menapa kemawon ingkang sampun dipunlampahi.

8) Boten jail dhumateng sesami

Boten jail dhumateng sesami inggih menika boten remen ngganggu sesami. Bab menika menawi saged dipunlampahi dhumateng manungsa, pagesangan ing dunya menika tansah tentrem.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten jail dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Mula prayogane darbe watak iku ya sing becik **aja dhemen jail muthakil** dahwen ati open sing dadi tuk sumbering kasangsaran (Sudjono, 2001: 45).

Pethikan ing inggil menika pesen saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jago Widho. Ing pagesanganipun Jago Widho nglampahi gesang kanthi watek jubriya dhumateng sesami. Sampun kathah Jago ingkang dados korbanipun Jago Widho. Ing sawijining dinten Jago Widho manggihi cilaka. Jago Widho kasoran rikala manggihi mungsuh ingkang langkung kuwat.

Indikator ing inggil ngawrat pesen saking panganggit supados manungsa boten jail dhumateng sesami, bab ingkang dados sumbering kasangsaran gesang ing dunya menika. Menawi bab menika saged dipunlampahi manungsa, gesang ing dunya menika saged rukun ingkang saged ndamel katentreman. Mila, manungsa ing pagesangan ing dunya menika ampun jail dhumateng sesami.

9) Boten mentingaken kapentingan diri pribadi

Boten mentingaken kapentingan diri pribadi kedhah wonten ing diri manungsa. Bab menika salah satunggaling wujud manungsa minangka makhluk sosial. Menawi bab menika dipunlampahi dening saben manungsa, pagesangan ing dunya menika tansah rukun antawisipun manungsa ingkang setunggal saha sanesipun sarta raharja ing gesang.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten mentingaken kapentingan diri pribadi. *Nilai* piwucal kasebat

wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Manungsa sing pinaringan kanugrahan migunakake sakabehing bangsa kewan lan tetuwuhan iku ya **kudu tansah njaga aja nganti ana sing cures jalaran tanpa duga mung nggugu karepe dhewe** (Sudjono, 2001: 45).

Pethikan ing inggil menika pesen saking panganggit dhumateng pamaos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jago Widho. Ing pagesanganipun Jago Widho nglampahi gesang kanthi watek jubriya. Sampun kathah Jago ingkang dados korbanipun Jago Widho. Ing sawijining dinten Jago Widho manggihi cilaka. Jago Widho kasoran rikala manggihi mungsuh ingkang langkung kuwat. Jago Widho manggihi cilaka amargi tumindakipun ingkang mentingaken kapentingan pribadi kanthi wujud gadhah kekajengan kangge nguwaosi lingkungan sakiwa-tengenipun.

Indikator ing inggil ngawrat pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos supados pamaos boten mentingaken kapentingan diri pribadi. Kapentingan ingkang saged njalari cilaka saha pejahing pagesangan amargi kapentingan diri pribadi ingkang boten sae. Bab menika menawi dipunlampahi dening saben manungsa, ing pagesangan menika tansah rukun saha raharja. Mila, manungsa ing pagesanganipun ampun mentingaken kapentingan pribadi, mliginipun kapentingan ingkang boten sae.

10) Katresnan

Katresnan saking tembung tresna ingkang tegesipun asih, gadhah raos remen dhumateng sesami (Poerwadarminta, 1939:620). Raos tresna utawi

katresnan saged dipunwujudajen ing kathah bab tartamtu. Salah satunggaling bab menika inggih menika raos tresna antawisipun manah manungsa setunggal kalihan sanesipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud katresnan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Ya uwis sakarepmu yen ngono. **Anane isih gelem ngandhani kuwi mesthine ya isih duwe niat becik, yen ora seneng apa duwe niat becik** (Sudjono, 2001: 50).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud katresnan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake kasetyan sarta **katresnane** marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Pethikan ingkang kaping 1 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem kasebat nyariyosaken Wedhus Wadon ingkang saweg nesu saha ngraos Wedhus Lanang sampun boten tresna malih jalaran pepenginanipun supados Wedhus Lanang mendhet janur kuning ingkang wonten ing gapura Kraton boten dipunturuti dening Wedhus Lanang. Wedhus Lanang lajeng ngandharaken menawi boten sedaya pepenginan kedhah dipuntetepi. Pepenginan ingkang ngawrat bebaya menika kedhah dipunicalaken amargi ing Kraton kathah prajurit ingkang saweg njagi lakuning upacara.

Gadhah pepenginan menika kedhah jumbuh kalihan empan papan. Taksih purun ngandhani menika tandhanipun taksih gadhah raos remen utawi tresna amargi taksih gadhah niat ingkang becik.

Pethikan ingkang kaping 2 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem menika nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang saweg ngandharaken dhumateng Wedhus Wadon menawi Sang Prabu Anglingdarma boten wani nerak pepacuhing Dewa (Gusti Inkgang Maha Kuwaos). Prabu Anglingdarma boten kepareng nyariyosaken dhumateng sinten kemawon ngengingi bab Sang Prabu Anglingdarma ingkang saged micara kalihan bangsa kewan. Ananging, Prabu Anglingdarma ugi gadhah kekajengan nuduhaken raos tresnanipun dhumateng Garwanipun. Mila, Prabu Anglingdarma langkung milih nglampahi pati obong sesarengan kalihan garwanipun minangka wujud setya dhumateng Dewa (Gusti Inkgang Maha Kuwaos) sarta wujud tresna dhumateng garwanipun.

Indikator ing inggil wujud saking katresnan. Ing pagesangan menika saben manungsa mesthi gadhah raos tresna. Raos tresna ing bab tartamtu. Manungsa gadhah raos tresna dhumateng sesami biasanipun menawi manungsa sampun cekap yuswanipun utawi sampun dewasa. Raos tresna utawi katresnan wigati sanget dipungadhahi manungsa. Bab menika gayut kalihan kodratipun manungsa ingkang dipuntakdiraken gesang kanthi pasang-pasangan.

11) Rukun

Rukun inggih menika guyub, boten pasulayan utawi memungsuhan (Poerwadarminta, 1939:532). Rukun kedhah dipuntanemaken wonten ing pagesangan masarakat supados pagesangan ing masarakat tansah tentrem.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud rukun. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Nglirwakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Ing tlaga mau ana bulus mung siji tanpa kanthi, tujune ana mliwis sajodho sing kerep saba ing tlaga kono, banjur **padha memitran bebarengan anggone padha golek pangan** (Sudjono, 2001: 57).

Pethikan ing inggil menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Bulus kalihan Mliwis. Wayah menika saweg nandhang mangsa ketiga. Toya sumur, sendhang saha lepen saya asat. Panasipun srengenge saya ndamel sendhang enggal asat. Godhong-godhog ing wana sami garing, kathah wana ingkang kobongan. Sanajan kawontenan ingkang kados menika, Bulus saha Mliwis sajodho tansah memitran sesarengan anggenipun madosi pangan ing Tlaga ingkang wonten ing pucuking redhi.

Indikator ing inggil wujudipun rukun. Bab menika kedhah wonten ing pribadi manungsa. Menawi manungsa ing pagesangan masarakat saged memitran sesarengan kalihan sesami utawi boten memungsuhan antawisipun manungsa setunggal kalihan sanesipun, pagesangan ing masarakat saged tentrem. Mila, manungsa kedhah rukun dhumateng sesami ing sakiwa-tengenipun.

c. Nilai-nilai Piwucal Moral Sambetipun Manungsa kalihan Lingkungan.

Alam inggih menika sumbering pagesangan sedaya makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos. Kuwajiban manungsa dhumateng alam inggih menika njagi kelestarianipun alam. Bab menika supados pagesangan ing alam dunya menika saged tentrem, kalis saking sambekala jalaran risakipun alam.

Gayut kalihan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken *nilai-nilai* piwucal moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika butir-butir *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono :

1) Ndamel endahing lingkungan

Endah inggih menika becik sanget (Poerwadarminta, 1939:114). Ndamel endahing lingkungan inggih menika nglampahi tumindak ingkang saged ndamel becikipun lingkungan. Kawontenan ingkang endah saged ndamel manahing manungsa remen anggenipun mirsani. Mila, kaendahan menika dados kawontenan ingkang dipunkajengaken dening saben manungsa.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ndamel endahing lingkungan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Tekane ing sawijining papan petamanan **nambahi asrining** taman (Sudjono, 2001: 5).

Pethikan ing inggil menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Uler ingkang anggenipun ngenthung sampun kasil. Samenika

Uler sampun njelma dados Kupu. Pagesangan Kupu sampun owah boten kados pagesangan rikala taksih wujud Uler ingkang tansah ndamel kapitunaning sesami. Tekanipun Kupu ing petamanan ndamel asri utawi endahing taman menika kanthi wujud saha warni Kupu ingkang endah.

Indikator ing inggil menika wujud ndamel kendahan lingkungan. Uler ingkang sampun pikantuk kanugrahan saking Gusti Ingkang Maha Kuwaos kanthi wujud Kupu samenika sampun beda kalihan rumiyin. Samenika Uler ingkang sampun malih wujud dados Kupu tansah dipunremeni dening manungsa amargi wujud saha warninipun ingkang endah. Bab menika ugi tansah dipunlampahi dening manungsa. Menawi Kupu ndamel endahing lingkungan kanthi wujud saha warninipun, manungsa saged ndamel endahing lingkungan kanthi wujud tumindak ingkang sae dhumateng lingkungan ingkang wonten ing sakiwa-tengenipun. Menawi lingkungan endah, manungsa ugi ingkang ngraos asilipun. Mila, wigati sanget manungsa ndamel endahing lingkungan.

2) Njagi lingkungan

Njagi saged ugi dipunwastani ngrawat saha ngawasi. Njagi lingkungan tegesipun ngawasi saha ngrawat lingkungan ing sakiwa-tengenipun kanthi sae.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud njagi lingkungan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Iwak wader banjur sumela, ”Yen ngono sendhang saisine iki bakal **diopeni lan dilestarekake** ta mesthine.” Manuk bango sumela, ”Mesthine ya pancen kudu mengkono...” (Sudjono, 2001: 36).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud njagi lingkungan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Gusti Kang Murbeng Dumadi nyipta jagad saisine iku kanggo karaharjan lan kamulyaning para titah klebu golonganing manungsa sarta kewan apadene tetuwuhan. Mula sakabehing tumindak kudu tansah **njaga murih lestarining lingkungan** dimen laras ora njomplang trajuning tetimbang (Sudjono, 2001: 45).

Pethikan ingkang kaping1 menika ginem antawisipun Iwak Wader kalihan Manuk Bango. Ginem kasebat nyariyosaken sendhang ingkang miturutipun Manuk Bango badhe dipunpugar dening manungsa. Kanthi pamugaran kasebat sendhang sawosipun miturut Iwak Wader bakal dipunopeni saha dipunlestantunaken dening manungsa.

Pethikan ingkang kaping 2 menika pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng pamaos supados pamaos njagi lingkunganipun. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jago Widho. Ing pagesanganipun Jago Widho nglampahi gesang kanthi watek jubriya. Sampun kathah Jago ingkang dados korbanipun Jago Widho. Ing sawijining dinten Jago Widho manggihi cilaka. Jago Widho kasoran rikala manggihi mungsuh ingkang langkung kuwat. Jago Widho manggihi cilaka amargi Jago Widho boten njagi lingkungan ing sakiwa-tengenipun, tumindakipun namung mentingaken kapentingan pribadi ingkang gadhah kekajengan kangge nguwaosi lingkungan ing sakiwa-tengenipun.

Indikator ing inggil ngawrat pesen utawi amanat saking panganggit dhumateng supados manungsa ing dunya menika tansah njagi lestarining lingkungan. Njagi lingkungan sami tegesipun kalihan njagi badan manungsa piyambak, amargi menawi lingkunganipun asri saha endah menika saged ndamel badan dados sehat. Menawi lingkungan lestari, manungsa saged gesang kanthi raharja saha mulya. Mila, manungsa wonten ing pagesanganipun kedhah tansah njagi lingkunganipun.

d. Nilai-nilai Piwucal Moral Sambetipun Manungsa kalihan Diri Pribadi.

Nilai-nilai piwucal moral sambetipun manungsa kalihan diri pribadi inggih menika ngungkapaken wontenipun piwucal moral minangka gambaran solah bawa saking pelaku. Sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika ngengingi usaha kangge ngrembaking *semangat* diri, *motivasi*, hasrat saha kekajengan. Sajatosipun *nilai* piwucal kasebut gadhah ancas supados tumindakipun boten ndamel rugi diri pribadi. Bab ingkang penting supados saged mujudaken kapribaden ingkang sae inggih menika kanthi cara ngendalikaken hawa nepsu.

Gayut kalihan andharan wonten ing inggil menika badhe dipunandharaken *nilai-nilai* piwucal moral wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Ing ngandhap menika butir-butir *nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono :

1) Ngakeni tumindakipun lepat

Ngakeni tumindakipun lepat kalebet tumindak ingkang becik. Tumindak menika dipunlampahi rikala sampun nglampahi tumindak tartamtu ingkang dipunraos lepat, biasanipun ngakeni tumindak lepat dipunsarengi kalihan raos getun keduwung dhumateng tumindak ingkang sampun dipunlampahi.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Sawise katog anggone mangan lan ngombe sing tansah agawe kapitunan gedhe tumrap sesamaning tumitah, sajake si uler banjur **ngrumangsani manawa tumindake salah** (Sudjono, 2001: 4).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirah, **Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu** banjur tuwuh pangira sing ora becik marang Asu belang sing satemene tansah setya marang bendara (Sudjono, 2001: 9).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku

Dongeng Sato Kewan kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane

I:

Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan **getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa** (Sudjono, 2001: 9).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane

I:

Saking **getun keduwunge**, sanadyan mung awujud kewan, tur ya wis kebacut mati, Asu belang kaya-kaya isih glibedan ana sandhinge Mbok Randha (Sudjono, 2001: 10).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane

I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, **aku ngrumangsani luput** lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.” (Sudjono, 2001: 10).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud ngakoni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Kanthi ngampet **rasa getun lan keduwung** Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalan aspalan, sawise rampung anggane mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung (Sudjono, 2001: 15).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Uler ingkang ngraos tumindakipun lepat. Uler ngrumangsani dhumateng tumindakipun ingkang lepat menika sasampunipun katog anggenipun nedha tetuwuhan ngantos ludhes tanpa tilas ingkang ndamel kapitunaning liyan menika.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken getun keduwungipun Mbok Randha. Bab menika kawiwitan cariyos Asu Belang ingkang nyusul Mbok Randha dhateng lepen kanthi kebak getih ing cangkempipun. Asu Belang njegug-njegug, solah bawanipun beda kalihan biasanipun. Mbok Randha gadhah pangira bilih getih ingkang wonten ing cangkempipun Asu Belang menika getih putranipun Mbok Randha ingkang dipuntilar dhateng dalem. Mbok Randha lajeng nguncali sirahipun Asu Belang kalihan watu kanthi sirahipun pecah saha manggihi patinipun. Sasampunipun kondur dhateng dalem, Mbok Randha mangertos menapa ingkang sajatosipun kedadosan. Getih ingkang wonten ing cangkempipun Asu Belang sanes getih putranipun Mbok Randha, nanging gethipun Ula ingkang wonten ing papan paturonan putranipun Mbok Randha. Awit kedadosan menika, Mbok Randha ngraos getun keduwung dhumateng

tumindakipun ingkang sampun grusa-grusu saha boten tanggap sasmita dhumateng solah bawa Asu Belang ingkang njalari patinipun Asu Belang.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken getun keduwungipun Mbok Randha. Bab menika kawiwitan cariyos Mbok Randha ingkang mangertos menapa ingkang sajatosipun kedadosan. Manggihi putranipun taksih wilujeng, Mbok Randha ngucap syukur dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos. Ananging ugi ngraos getun keduwung dhumateng tumindakipun ingkang sampun grusa-grusa saha boten tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu Belang ingkang beda kalihan biasanipun. Jalaran tumindakipun Mbok Randha, Asu Belang manggihi pati.

Pethikan ingkang kaping 4 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken getun keduwungipun Mbok Randha sasampunipun Asu Belang manggihi pati. Saking getun keduwungipun Mbok Randha, ndamel Mbok Randha ngraos Asu Belang taksih glibedab wonten ing sakiwatengenipun Mbok Randha.

Pethikan ingkang kaping 5 menika ginem antawisipun Mbok Randha kalihan Asu Belang ingkang sampun manggihi pati jalaran tumindakipun Mbok Randha. Mbok Randha ingkang getun keduwung dhumateng tumindakipun, ngrumangsani menawi tumindak ingkang dipunlampahi dhumateng Asu Belang menika lepat. Mbok Randha sampun tumindak grusa-grusu saha boten tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu Belang.

Pethikan ingkang kaping 6 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken getun keduwungipun Ki Bekel. Bab menika kawiwitan cariyos Asu Belang ingkang sampun manggihi pati jalaran tumindak Ki Bekel ingkang grusa-grusu saha boten tanggap sasmita dhumateng solah bawanipun Asu Belang ingkang beda kalihan biasanipun. Asu Belang dipununcali watu ngantos sirahipun pecah saha pungkasanipun manggihi pati. Sasampunipun mangertos ingkang sajatosipun kedadosan, Ki Bekel ngraos getun keduwung. Ki Bekel lajeng mendhem bangkenipun Asu Belang kanthi dipunsarengi ngampet raos getun keduwung.

Indikator menika wujud ngakoni tumindakipun lepat dening Mbok Randha. Manungsa minangka makhluk asil ciptaning Gusti Ingkang Maha Kuwaos mesthi wonten kalepatan-kalepatan ing pagesanganipun. Bab menika amargi manungsa menika namung makhluk biyasa ingkang asring kebak kalihan hawa nepsu. Ngakoni tumindakipun lepat kedhah wonten ing diri pribadi manungsa. Kanthi tumindak menika, tegesipun taksih wonten kajujuran saha kesadaraan sasampunipun nglampahi tumindak ingkang lepat.

2) Nilaraken tumindak ingkang boten sae

Nilaraken tumindak sing boten sae inggih menika nilaraken tumindak-tumindak ingkang dipunanggep boten sae ing masarakat. Tumindak menika biasanipun kedadosan sasampunipun manungsa sadar dhumateng tumindakipun ingkang boten sae. Manungsa ingkang becik biasanipun langsung nilaraken tumindak ingkang boten sae menika.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nilaraken tumindak ingkang sae. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Kajaba salin rupa wujud kupu, pangan sarta sakabehing patrap lan solah bawane uga salin cara sing anyar. Cekake **cara urip lawas sing agawe kapitunan ditinggal, ganti cara anyar sing migunani tumrap liyan** (Sudjono, 2001: 4).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nilaraken tumindak ingkang boten sae. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Wiwit kedadeyan iku, **gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak pangati-ati** (Sudjono, 2001: 27).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken rikala Uler ingkang sampun malih wujudipun dados Kupu. Cara ingkang biasanipun dipunlampahi Uler, samenika boten dipunlampahi ing wujud Kupu. Cara gesang ingkang dangu ingkang tansah ndamel kapitunaning sesami dipuntinggalaken dening Kupu, gantos cara ingkang enggal ingkang migunani dhumateng sesami. Samenika Kupu boten nedha tetuwuhan, Kupu nedha madu ingkang mujudaken sari-sarining kembang. Kajaba mabur nggoleki panganan, Kupu paring pambiyantu kangge tumangkaripun sarta dadosipun woh-wohan.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken solah bawa Gajah ingkang sampun owah. Solah bawa menika dipunlampahi Gajah sasampunipun kasoran anggenipun perang kalihan bangsa Semut. Rumiya Gajah ingkang solah bawanipun jubriya, samenika Gajah nilaraken tumindak ingkang boten sae menika kanthi patrap ingkang anteng saha ngatos-atos.

Indikator menika wujud nilaraken tumindak ingkang boten sae. Nilaraken tumindak ingkang boten sae kedhah dipunlampahi manungsa ing pagesangan menika. Tumindak menika biasanipun dipunlampahi manungsa rikala sadar dhumateng tumindak ingkang dipunlampahipun menika lepat. Tumindak menika kedhah dipunlampahi supados manungsa ing pagesanganipun boten tansah manggihi cilaka kados saderengipun.

3) Waspada/ ngatos-atos

Miturut Poerwadarminta (1939:657) waspada inggih menika awas, kanthi weweka. Manungsa ingkang nglampahi tumindak tartamtu kedhah ngatos-atos amargi saking tumindak ingkang ngatos-atos menika saged dipunpirsani asil ingkang dipunkajengaken.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Wiwit dina iku manuk Podhang tansah **ngati-ati** banget yen arep mencok ing pange wit-witan sing cedhak karo papan padunungane manungsa ing karang padesan (Sudjono, 2001: 19).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Wiwit kedadeyan iku, gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak **pangati-ati** (Sudjono, 2001: 27).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Patrap sing nganyar-anyari kuwi adhakane mengku karep sing ora blaka, mesthi ana karep liya sing dudu samesthine. Mangkono gagasane si jaran ngadhepi macan gembong sing aneh-aneh iku (Sudjono, 2001: 30).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Was sumelange jaran saya gedhe nalika saben nglirik macan gembong sing tansah ngawasake belone kanthi kawigaten gedhe (Sudjono, 2001: 30).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjanka sing Nggendhong Bebaya:

Sanadyan kahanan sepi kaya mangkono wedhus lanang tetep anggone tansah **ngati-ati** olehe methik godhong nangka ing pekarangan kraton (Sudjono, 2001: 48).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Nglirwakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Bulus, "Iya iya. Aku manut, bakal dak **ngati-ati** temenan!" (Sudjono, 2001: 58).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Manuk Podhang ingkang tansah ngatos-atos rikala badhe mencok ing tetuwuhan ingkang caket kalihan papan padununganipun manungsa. Tumindak menika dipunlampahi Manuk Podhang sasampunipun uwal saking bebaya ingkang dipunjalari dening tumindakipun lare alit saking padesaan.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Gajah ingkang ngatos-atos. Bab menika kawiwitan cariyos Gajah ingkang sipatipun jubriya dhumateng bangsa Semut. Ing sawijining dinten, bangsa Gajah perang nglawan bangsa Semut. Gajah kasoran wonten ing perang menika amargi Gajah namung ngandelaken kakuwatan, wujudipun ingkang ageng saha swara ingkang gumleger. Sasampunipun kasoran kalihan bangsa Semut, gajah boten wani jubriya malih. Ing pagesanganipun Gajah namung anteng, nanging kebak ngatos-atos.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Jaran ingkang tansah ngatos-atos. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Jaran ingkang saweg nedha sesarengan kalihan anakipun. Boten dangu anggenipun Jaran nedha, Macan Gembong nyeraki Jaran kanthi solah bawa ingkang beda kalihan biasanipun. Macan Gembong katingal sareh, grapyak saha sumanak. Solah bawa ingkang boten biasanipun menika ndadosaken Jaran gadhah pangira ingkang boten becik dhumateng Macan Gembong. Jaran kebak pangatos-atos anggenipun ngadhepi Macan Gembong wau.

Pethikan ingkang kaping 4 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken ngatos-atosipun Jaran. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Macan Gembong ingkang nyeraki Jaran rikala saweg nedha sareng kalihan anakipun. Solah bawa Macan Gembong beda kalihan biasanipun. Macan Gembong katingal sareh, grapyak saha sumanak. Solah bawa ingkang boten biasanipun menika ndadosaken Jaran gadhah pangira ingkang boten becik dhumateng Macan Gembong. Jaran kebak pangatos-atos anggenipun ngadhepi Macan Gembong wau. Jaran tambah ngatos-atos dhumateng Macan Gembong amargi saben nglikir Macan Gembong, Macan Gembong tansah ngawasi anakipun Jaran kanthi kawigatosan ingkang ageng.

Pethikan ingkang kaping 5 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken tumindak ingkang saweg dipunlampahi Wedhus Lanang. Wedhus Lanang tansah ngatos-atos anggenipun mendhet godhong nangka ingkang dados panyuwuning Wedhus Wadon ingkang saweg ngandhut

anakipun Wedhus Lanang. Sanajan ing sakiwa-tengenipun gapura kraton taksih sepi, Wedhus Lanang tansah ngatos-atos. Sumelang mbok menawi punggawa Kraton manggihi Wedhus Lanang kluyuran ing pekarangan Kraton.

Pethikan ingkang kaping 6 menika ginem antawisipun Bulus kalihan Mliwis. Ginem kasebat nyariyosaken rikala Bulus badhe dipunbekta mabur dening Mliwis sajodho pindhah tlaga ingkang taksih kathah toyanipun. Saderengipun dipunbekta mabur, Bulus ngendika badhe ngatos-ngatos temenan kados ingkang dipunamanataken Mliwis.

Indikator ing inggil menika wujud waspada/ngatos-atos. Tumindak waspada/ngatos-atos kedhah dipunlampahi dening makhluk asil ciptaning Gusti Inggang Maha Kuwaos, mliginipun manungsa. Menawi manungsa waspada/ngatos-atos ing tumindakipun, manungsa tansah wilujeng ing pagesanganipun saha tumindak ingkang dipunlampahi menika saged kasil utawi asilipun trep kalihan kekajengan.

4) Boten gampil mutung

Mutung inggih menika boten purun lelawanan, rerembugan, saha sapanunggalanipun (Poerwadarminta, 1939:328). Boten gampil mutung inggih menika sipating manungsa ingkang tetep nglampahi tumindak ngantos menapa ingkang dipunkajengaken menika kedadosan.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud boten gampil mutung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng*

Sato Kewan kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

...Nalika si belang rada keru sawatara adohe karo si jaran klawu, banjur mlayu nggendring karo jegug-jegug nyander sikile mburi jaran klawu. Asu belang malah saya mepeng anggone jegug lan nyander-nyander, mula si jaran klawu banjur saya banter playune. Ki Bekel dadi muring banget, asu belang malah mlayu bali marang arah sing wis diliwati karo nolah-noleh. Ki Bekel ora ngrewes marang solah tingkahe asu belang nglungani si jaran klawu, mula Ki bekel banjur nerusake lakune.

Durung nganti adoh lakune jaran klawu wis ditututi maneh dening si belang karo jegug-jegug banjur nyegati lakune jaran klawu... (Sudjono, 2001: 14).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan*

ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud boten gampil mutung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng*

Sato Kewan kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Playune Asu belang saya rindhik saya rindhik jalaran kakehan getih sing metu dleweran saka tatune, meh wae ora tekan papan panggonane tas tiba isi dhuwit lan rante emas mau. Kanthi ngetog tenaga sing pungkasan Asu belang bisa tekan papan panggonane tas sing tiba mau banjur ambruk dadi lan patine (Sudjono, 2001: 15).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Asu Belang ingkang boten gampil mutung anggenipun nglampahi tumindakipun. Asu Belang kanthi cara tartamtu inggih menika kanthi solah bawa ingkang boten kados biasanipun saha makaping-kaping anggenipun mlayu dhumateng arah ingkang sampun dipunliwati saha nyegat malih lakunipun Jaran Klawu. Bab menika sajatosipun paring mangertos dhumateng Ki Bekel menawi tas ingkang wonten isi arto saha rante saking bahan jene menika dawah ing margi.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken tumindakipun Asu Belang. Asu Belang boten gampil mutung anggenipun nglampahi tumindak, satemah saged ngantos ing papan panggenan tasipun Ki Bekel ingkang dawah ing margi. Asu Belang nglampahi tumindak wau kanthi badan ingkang kebak tatu saha getih jalaran dipununcali watu dening Ki Bekel ngantos sirahipun Asu Belang pecah. Asu Belang manggihi pati sasampunipun ngantos papan panggenan tasipun Ki Bekel kalawau.

Indikator ing inggil wujud saking boten gampil mutunging Asu Belang. Boten gampil mutung kedhah wonten ing pribadi makhluk asil ciptaning Gusti Ingkang Maha Kuwaos mliginipun manungsa. Manungsa ingkang nglampahi tumindak tartamtu kanthi dipunsarengi sipat boten gampil mutung, kekajengan manungsa ing bab tartamtu bakal kaleksanan. Mila, ing sedaya tumindakipun manungsa kedhah boten gampil mutung supados kekajenganipun saged kaleksanan.

5) Nyambut damel kanthi satuhu

Nyambut damel kanthi satuhu menika salah satunggaling ingkang dados manungsa *sukses*. Manungsa menawi nyambut damel kanthi satuhu, asil ingkang dipuntampi saged *maksimal*. Mila, wonten ing sedaya tumindakipun manungsa kedhah kanthi satuhu.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang

awujud nyambut damel kanthi satuhu. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku

Dongeng Sato Kewan kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Kosok baline bangsane bala semut ora ana sing katon kumliwer sajroning tata-tata samekta ing perang ngadhepi bangsa gajah. Nanging sejatine **bala semut lagi ngayahi gaweyan wigati rina wengi** kanthi sesidheman kanggo maeka bala gajah sing jubriya ngendel-endelake gedhening awake sarta kekuwatan lan karosane (Sudjono, 2001: 26).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nyambut damel kanthi satuhu. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku

Dongeng Sato Kewan kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Saking akehe iwak sing kudu digawa menyang panggonan anyar ing tengah alas, manuk bango wira-wiri nganti luwih saka sesasi (Sudjono, 2001: 37).

Pethikan ingkang kaping 1 menika narasi saking panganggit ingkang nyariyosaken bangsa Semut ingkang saweg nyambut damel ndamel luweng ingkang badhe dipunginakaken kangge perang mungsuh bangsa Gajah. Bangsa Semut ndamel luweng kasebat kanthi satuhu, dipunlampahi kanthi rina wengi. Ing pungkasanipun, pedamelan ingkang dipunlampahi bangsa Semut saged kasil. Bangsa Semut menang anggenipun perang mungsuh bangsa Gajah amargi kathah Gajah ingkang dawah ing luweng ingkang dipundamel bangsa Semut wau.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Manuk Bango ingkang nyambut damel kanthi satuhu. Bab menika kawiwitan cariyos ngengingi Manuk Bango ingkang saweg mindah Iwak Wadher tumuju sendhang ingkang wonten ing tengahing wana.

Saking kathahipun Iwak Wadher ingkang badhe dipunpindah, Manuk Bango makaping-kaping anggenipun bekta Iwak Wader ngantos langkung saking setunggal sasi.

Indikator ing inggil menika wujud saking nyambut damel kanthi satuhu. Nyambut damel kanthi satuhu menika purwakaning kasuksesan ing gesang menawi dipunsarengi kalihan niat ingkang sae. Boten namung bangsa kewan, manungsa ugi kedhah gadhah sipat menika. Ing sedaya tumindakipun, manungsa kedhah nyambut damel kanthi satuhu supados wonten ing pagesanganipun saged manggihi kasuksesan.

6) Sabar

Sabar inggih menika sareh anggenipun nandhang damel, boten gampil nesu (Poerwadarminta, 1939:536). Sabar anggenipun nglampahi tumindak tegesipun sami kalihan boten grusa-grusu (sareh) anggenipun nglampahi tumindak. Nglampahi tumindak kanthi sabar kedah sareng-sareng kalihan sipat ingkang ngatos-atos.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Kanthi **sabar** lan sareh macan gembong banjur mangsuli, ”Dhek mau aku ya rak wis kandha yen aku iki tabib sing bisa nambani sawernane lelara...” (Sudjono, 2001: 31).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Kanthi patrap **sabar** lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsuli, ” Iya, bener aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi.” (Sudjono, 2001: 35).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Abure manuk bango **ora kesusu** jalaran mung kari siji kuwi sing isih dadi tanggungane ngeterake menyang sendhang ing tengah alas (Sudjono, 2001: 39).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Aku ajak-ajak kowe yen tumindak kuwi nganggo nalar lan pikiran, **aja waton tumindak** sing tanpa dinalar pituwase apa (Sudjono, 2001: 51).

Gayut kalihan pethikan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Temenan, aku ora bakal tumindak kaya Sang Prabu Anglingdarma. Sanadyan aku mung jejering kewan, **aku isin yen**

tumindak grusa-grusu, nuduhake yen kurang jembar wawasane sarta cupet nalare (Sudjono, 2001: 51).

Pethikan ingkang kaping 1 menika ginem antawisipun Macan Gembong saha Jaran. Ginem menika nyariyosaken Macan Gembong ingkang mangsuli pitakenanipun Jaran. Pitakenan menika bab cara ingkang badhe dipunginakaken Macan Gembong kangge nambani anakipun Jaran ingkang dipunanggep Macan Gembong saweg nandhang lelara. Macan Gembong mangsuli pitakenan menika kanthi sabar.

Pethikan ingkang kaping 2 menika narasi saha ginem ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Iwak Wader ingkang nyuwun pirsa kenging menapa kawontenanipun Manuk Bango beda kalihan biasanipun. Manuk Bango ingkang biasanipun remen anggenipun nedha Iwak Wader, samenika namung anteng. Manuk Bango mangsuli pitakenan menika kanthi patrap ingkang sabar bilih kawontenan menika dipunlampahi Manuk Bango amargi Manuk Bango saweg sisah mikiraken gesangipun Iwak Wader sakanca. Manuk Bango ngandharaken menawi sendhang papan panggenan Iwak Wader menika badhe dipunpugar dening manungsa.

Pethikan ingkang kaping 3 menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Manuk Bango ingkang mabur kanthi boten grusa-grusu. Tumindak menika dipunlampahi amargi namung gantos setunggal ingkang taksih kedhah dipunateraken marang sendhang ingkang wonten ing wana.

Pethikan ingkang kaping 4 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem kasebat nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang atur pangandhikan dhumateng Wedhus Wadon menawi tumindak

menika kedhah dipunnalar, ampun waton tumindak ingkang boten dipunpikir pangaribawanipun. Pungkasanipun, manah Wedhus Wadon radi lilih boten kados saderengipun ingkang nyuwun janur kuning ingkang wonten ing gapura Kraton ingkang saweg rame amargi badhe wonten upacara pati obong.

Pethikan ingkang kaping 5 menika ginem antawisipun Wedhus Lanang kalihan Wedhus Wadon. Ginem kasebat nyariyosaken Wedhus Lanang ingkang boten purun tumindak kados Prabu Anglingdarma ingkang langkung milih pati obong sesarengan garwanipun amargi boten wani nerak pepacuhing Dewa (Gusti Inkgang Maha Kuwaos) saha ugi nduduhaken katresnan dhumateng garwanipun. Sanajan awujud kewan, Wedhus Lanang ngraos isin menawi nglampahi tumindak ingkang grusa-grusu kados Prabu Anglingdarma.

Indikator ing inggil wujud sabar. Sipat sabar kedhah wonten ing pribadi makhluk asil ciptaning Gusti Inkgang Maha Kuwaos, mliginipun manungsa. Manungsa kathah ingkang anggenipun tumindak grusa-grusu saha boten jarang dipunpanggihi manungsa ingkang nglampahi tumindak ingkang boten sae supados menapa ingkang dipunkajengaken menika kedadosan. Bab menika ndamel rugining diri pribadi ing tembe burinipun. Mila, manungsa kedhah sabar anggenipun nglampahi tumindak.

7) Jujur

Jujur inggih menika boten ngapusi, boten curang. Jujur inggih menika nglampahi tumindak menapa kemawon kanthi menapa ingkang dipunpitadosi

ing manah manungsa. Jujur menika boten namung awujud pangandhikan, nanging awujud tumindak ugi.

Gayut kalihan andharan ing inggil, wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud jujur. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango darbe pangira manawa si yuyu sarujuk karo panemune mula banjur **kandha blaka** manawa iwak-iwak sing wis digawa luwih dhisik biyen kae wis entek dipangan dhewe ana ndhuwur watu gedhe sacedhake kana kae. Balung sing pating blengkrah tumpuk undhung kae mau balunge kanca-kancane yuyu saka sendhang ngisor wit sawo sing dadi papan panggonane sakawit (Sudjono, 2001: 40).

Pethikan ing inggil menika narasi ingkang wonten ing cariyos ingkang nyariyosaken Manuk Bango ingkang boten mangertos badhe kados pundi anggenipun mangsuli pitakenanipun Yuyu. Manuk Bango ingkang purwakanipun maeka Yuyu saha Iwak Wader ingkang njalari sedaya Iwak Wader mati pungkasanipun mangsuli pitakenanipun Yuyu kanthi blaka utawi jujur. Manuk Bango mangsuli menawi iwak-iwak ingkang dipunbekta langkung rumiyin sampun dipunpangan dening Manuk Bango saha balung-balung ingkang wonten ing inggil watu ageng menika balung iwak-iwak ingkang sampun dipunbekta langkung rumiyin.

Indikator ing inggil wujudipun jujur ingkang dipunlampahi dening manuk Bango anggenipun mangsuli pitakenanipun Yuyu. Makhluk asil ciptaning Gusti Inggil Maha Kuwaos mliginipun manungsa kedhah jujur anggenipun nglampahi tumindak tartamtu. Manungsa anggenipun nglampahi tumindak kedhah nglampahi tumindak kanthi satemenipun tanpa gadhah ancas sanesipun

(ngajengaken *imbalan*), supados anggenipun nglampahi tumindak menika berkah saha boten manggihi sangsara ing pungkasanipun. Kajujuran dipunlampahi wiwit nglampahi tumindak tartamtu. Manungsa ingkang nglampahi tumindak kanthi jujur menika manungsa ingkang untung, amargi manungsa ingkang gadhah kajujuran menika pikanthuk kapercayan saking manungsa sanesipun.

2. Caranipun Ngandharaken Nilai Piwucal Moral

Pirembagan bab cara ngandharaken piwucal moral kaperang dados 2: cara langsung saha cara boten langsung. Wonten ing cara langsung, *nilai-nilai* moral dipunwucalaken dhumateng pamaos kanthi cara langsung saha *eksplisit*. Pangripta kanthi cara langsung maringi piwucal moral dhumateng pamaos kanthi wujud deskripsi watak tokoh, dialog utawi ginem tokoh saha pesen utawi amanat ingkang dipunparingaken kanthi langsung ing cariyos. Cara boten langsung menika dipunlampahi kanthi cara simbolik (perantara pemahaman objek) saha *implisit* utawi *tersirat*. Pangripta ngandharaken piwulang moral boten kanthi *serta-merta* utawi *vulgar*. Pamaos dipunsuwun nemokaken utawi mendhet dudutan pribadi ngengingi piwucal moral ingkang wonten ing cariyos.

a. Kanthi Cara Langsung

1) Pitados dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud pitados dhumateng Gusti

Ingang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat :

Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, tepa slira sarta **mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa** (Sudjono, 2001: 5).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingang Maha Kuwaos menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

2) Raos syukur dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud raos syukur dhumateng Gusti Ingang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Sanadyan rasa bungah lan **rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya**, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa (Sudjono, 2001: 9).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingang Maha Kuwaos menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi

langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

3) Mertobat

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Mula banjur darbe niat mertobat, **getun keduwung marang tumindake sing ala lan nistha mau banjur mbudidaya ninggal carane urip sing lawas sing tansah gawe rugining liyan** (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi *nilai* piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

4) Pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Piwulang sing bisa kapethik saka crita panguripane uler mau, nelakake manawa pamratobat kang katindakake kanthi becik uga sarta tansah

pasrah sumarah marang karsaning Gusti Kang Maha Welas lan Asih iku bakal katarima dening Pangeran kang wusanane kepareng paring pangapura sarta kanugrahan sing tanpa pepindhan (Sudjono, 2001: 5).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

5) Setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjanga sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu **ora wani nerak pepacuhing dewa** lan uga nuduhake kasetyan sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

6) Tepa slira

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, **tepa slira** sarta mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa (Sudjono, 2001: 5).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe **rasa tepa salira**, gelem tulung tinulung, kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan

ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tepa slira ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Kabeh mau bisa kaleksanan ditindakake dening sagung warganing bebrayan lamun padha darbe **tepa slira** sarta tansah ngabekti lan manambah marang Gusti Kang Murbeng Dumadi manut agama sarta kaprecayane dhewe-dhewe kanthi tansah samad-sinamadan (Sudjono, 2001: 45).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

7) Setya

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Asu belang sing **setya** tuhu marang bendarane iku ketungkul anggane mangan sega turahan mau bengi dilawuhi remukan gereh lan cuwilan tempe goreng turahan lawuhe mbok randha (Sudjono, 2001: 6).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirahe, Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu banjur tuwuh pangira sing ora becik marang **Asu belang sing satemene tansah setya marang bendara** (Sudjono, 2001: 9).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe **tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku**. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.” (Sudjono, 2001: 10).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi *nilai* piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang lakune gegancangan, sumelang manawa konangan punggawa sing kajibah njaga gapura, dene isih esuk umun-umun wis kluyuran tekan pekarangan kraton. Rahayune lakune wedhus lanang slamet ora ana alangan, beteke **anggone netepi kesaguhane marang**

wedhus wadon sing ora bakal suwe arep duwe cempe (Sudjono, 2001: 49).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake **kasetyan** sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral

ingkang awujud setya ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Nglirowakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Mula nuju ing sawijining wektu, mliwis banjur nemoni bulus ya mitrane sing **setya** tuhu iku niyate arep pamitan golek panggonan liya kanggo pasaban lan golek pangan (Sudjono, 2001: 57).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

8) Nyuwun pangapunten

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nyuwun pangapunten. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan **njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.**” (Sudjono, 2001: 10).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara

langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

9) Emut dhumateng kabecikan sesami

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake rasa welase marang semut abang **sing nate tetulung marang dheweke** (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Manuk Podhang ora bisa lali marang pitulungane semut abang sing wis klakon nylametake dheweke saka bebaya pokal gawene manungsa (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Rumangsa wis nate oleh pitulungan saka bangsane semut abang, manuk Podhang banjur nedya males tetulung. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

”Matur nuwun banget manuk Podhang, jalaran saka pitulunganmu aku bisa slamet uwal saka bebaya kali banjir.” Mangkono kandhane semut abang marang manuk Podhang sing wis gelem mitulungi dheweke saka bebaya banjir (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

”...Ngertia yen aku uga wis nate dipitulungi dening bangsamu semut abang saka bebaya pokal gawene manungsa. Malah amarga anggone mitulungi aku kancamu bangsa semut abang nalika semana dadi sasaran kejengkelane manungsa sing ambeg siya marang sapadha-padhaning tumitah.” Mangkono wangsulane manuk Podhang marang semut abang (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud emut dhumateng kabecikan sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa **matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku sarta saguh awèh pitulungan** (Sudjono, 2001: 32).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

10) Kawigatosan dhumateng sesami

a) Empati

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (empati). *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe **migatekake** anakku sarta saguh aweh pitulungan (Sudjono, 2001: 32).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

b) Raos Welas

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (raos welas). *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh **rasa welas**

lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa (Sudjono, 2001: 9).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (raos welas) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake **rasa welase marang semut abang** sing nate tetulung marang dheweke (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral

ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (raos welas) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango mangsuli, ”Yen ora temenan, apa prelune aku **mrihatinake kowe?**” (Sudjono, 2001: 36).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

c) **Tetulung dhumateng sesami**

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tetulung dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Pangane saiki madu sing mujudake sari-sarining kembang. Kajaba mabur golek pangan, saiki **kupu melu mbiyantu tumangkare sarta dumadine woh-wohan** (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung

utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Awake Asu belang nindhihi tas sing tiba mau, **sajake kaya niat nutupi supaya aja ana uwong sing ngonangi tas sing isine barang pengaji lan dhuwit sing ora sethithik mau** (Sudjono, 2001: 15).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi *nilai* piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Weruh bocah lanang mripate mencereng ngulati manuk Podhang sarta ngenerake plinthengane menyang manuk Podhang mau, semut

abang banjur grenengan. ”Wah bilai temenan manuk Podhang kae mengko yen ora daktulungi.”....

Nalika plinthege arep dilepasake ngener prenahe manuk Podhang, dumadakan sikile dicakot semut abang sing mawa wisa. Bocah lanang mau kaget banjur mbengok, ”Adhuh semut abang keparat, nyakot sikilku!”. Keprungu pambengoke bocah mau manuk Podhang kaget banjur mabur bebarengan ngalih papan sing rada kiwa sarta luwih aman (Sudjono, 2001: 18).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Amarga **anggone tetulung marang dheweke**, semut abang sakancane dadi korban kekejemane manungsa sing tanpa duga (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung

utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Nalika iku manuk Podhang lagi mencok ing wit trembesi sing mangklung kali, weruh ana semut abang keli katut iline banyu kali sing lagi banjir banjur niat ditulungi...

Rumangsa wis nate oleh pitulungan saka bangsane semut abang, **manuk Podhang banjur nedya males tetulung**. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal

kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut

Memitran karo Manuk Podhang:

”Iya, tiba sapadha-padha semut abang. Wajibe tumitah urip neng alam donya iku ya kudu tansah **tulung tinulung**... (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut

Memitran karo Manuk Podhang:

Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe rasa tepa salira, **gelem tulung tinulung**, kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng (Sudjono, 2001: 20).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika

dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku **sarta saguh aweh pitulungan** (Sudjono, 2001: 32).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Macan gembong mangsuli, ” Iya tiba sapadha-padha Ran. **Nambani lan tetulung** iku wis dadi kuwajibanku. Bab iki aja kok pikir dawa!” (Sudjono, 2001: 32).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (tetulung dhumateng sesami) ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango nyelani, ”Aku bisa lan saguh mbiyantu yen kowe kabeh padha sarujuk.” Iwak wader, ”Piye carane manuk bango?”... Sawise padha precaya yen sendhange pancen ana temenan tur uga wis dinyatakake dening kanca-kancane ora mung trima siji utawa loro nanging iwak papat, **wiwit dina iku manuk bango saben dina nggawa lunga iwak saka sendhang ing ngisor wit sawo gedhe mau loro nganti telu dibolan-baleni dipilih sing gedhe-gedhe dhisik** (Sudjono, 2001: 37).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung

utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

11) Boten jail dhumateng sesami

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten jail dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Mula prayogane darbe watak iku ya sing becik **aja dhemen jail muthakil** dahwen ati open sing dadi tuk sumbering kasangsaran (Sudjono, 2001: 45).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi *nilai* piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

12) Boten mentingaken kapentingan diri pribadi

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten mentingaken kapentingan pribadi. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Manungsa sing pinaringan kanugrahan migunakake sakabehing bangsa kewan lan tetuwuhan iku ya **kudu tansah njaga aja nganti ana sing**

cures jalaran tanpa duga mung nggugu karepe dhewe (Sudjono, 2001: 45).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

13) Katresnan

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud katresnan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Ya uwis sakarepmu yen ngono. **Anane isih gelem ngandhani kuwi mesthine ya isih duwe niyat becik, yen ora seneng apa duwe niyat becik** (Sudjono, 2001: 50).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral

ingkang awujud katresnan ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake kasetyan sarta **katresnane** marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.” (Sudjono, 2001: 53).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

14) Ndamel endahing lingkungan.

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ndamel endahing lingkungan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Tekane ing sawijining papan petamanan **nambahi asrining** taman (Sudjono, 2001: 5).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan lingkungan menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi

eksplisit, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

15) Njagi lingkungan

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud njagi lingkungan. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Iwak wader banjur sumela, ”Yen ngono sendhang saisine iki bakal **diopeni lan dilestarekake** ta mesthine.” Manuk bango sumela, ”Mesthine ya pancen kudu mengkono...” (Sudjono, 2001: 36).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan lingkungan menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud njagi lingkungan ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Gusti Kang Murbeng Dumadi nyipta jagad saisine iku kanggo karaharjan lan kamulyaning para titah klebu golonganing manungsa sarta kewan apadene tetuwuhan. Mula sakabehing tumindak kudu tansah **njaga**

murih lestaring lingkungan dimen laras ora njomplang trajuning tetimbang (Sudjono, 2001: 45).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan lingkungan menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud pesen utawi amanat saking panganggit menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

16) Ngakeni tumindakipun lepat

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Sawise katog anggone mangan lan ngombe sing tansah agawe kapitunan gedhe tumrap sesamaning tumitah, sajake si uler banjur **ngrumangsani manawa tumindake salah** (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral

ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirah, **Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu** banjur tuwuh pangira sing ora becik marang Asu belang sing satemene tansah setya marang bendara (Sudjono, 2001: 9).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan **getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa** (Sudjono, 2001: 9).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi

eksplisit, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Saking **getun keduwunge**, sanadyan mung awujud kewan, tur ya wis kebacut mati, Asu belang kaya-kaya isih glibedan ana sandhinge Mbok Randha (Sudjono, 2001: 10).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhik lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, **aku ngrumangsani luput** lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku

jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.” (Sudjono, 2001: 10).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud ngakeni tumindakipun lepat ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Kanthi ngampet **rasa getun lan keduwung** Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalan aspalan, sawise rampung anggone mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung (Sudjono, 2001: 15).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

17) Nilaraken tumindak ingkang boten sae

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nilaraken tumindak ingkang boten sae. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Kajaba salin rupa wujud kupu, pangan sarta sakabehing patrap lan solah bawane uga salin cara sing anyar. Cekake **cara urip lawas sing agawe kapitunan ditinggal, ganti cara anyar sing migunani tumrap liyan** (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nilaraken tumindak ingkang boten sae ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Wiwit kedadeyan iku, **gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak pangati-ati** (Sudjono, 2001: 27).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet

cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

18) Waspada/ngatos-atos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memitran karo Manuk Podhang:

Wiwit dina iku manuk Podhang tansah **ngati-ati** banget yen arep mencok ing pange wit-witan sing cedhak karo papan padunungane manungsa ing karang padesan (Sudjono, 2001: 19).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Wiwit kedadeyan iku, gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak **pangati-ati** (Sudjono, 2001: 27).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Was sumelange jaran saya gedhe nalika saben nglikir macan gembong sing tansah ngawasake belone kanthi kawigaten gedhe (Sudjono, 2001: 30).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos ingkang dipunandharaken kanthi cara

langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Sanadyan kahanan sepi kaya mangkono wedhus lanang tetep anggone tansah **ngati-ati** olehe methik godhong nangka ing pekarangan kraton (Sudjono, 2001: 48).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Ngilirwakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Bulus, "Iya iya. Aku manut, bakal dak **ngati-ati** temenan!" (Sudjono, 2001: 58).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

19) Sabar

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Kanthi **sabar** lan sareh macan gembong banjur mangsuli, ”Dhek mau aku ya rak wis kandha yen aku iki tabib sing bisa nambani sawernane lelara...” (Sudjono, 2001: 31).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Kanthi patrap **sabar** lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsuli, ” Iya, bener aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi.” (Sudjono, 2001: 35).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi

eksplisit, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Abure manuk bango **ora kesusu** jalaran mung kari siji kuwi sing isih dadi tanggungane ngeterake menyang sendhang ing tengah alas (Sudjono, 2001: 39).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Aku ajak-ajak kowe yen tumindak kuwi nganggo nalar lan pikiran, **aja waton tumindak** sing tanpa dinalar pituwase apa (Sudjono, 2001: 51).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet

cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud sabar ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Panjangka sing Nggendhong Bebaya:

Wedhus lanang, ”Temenan, aku ora bakal tumindak kaya Sang Prabu Anglingdarma. Sanadyan aku mung jejer ing kewan, **aku isin yen tumindak grusa-grusu**, nuduhake yen kurang jembar wawasane sarta cupet nalare (Sudjono, 2001: 51).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud ginem menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

20) Jujur

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud jujur. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Manuk bango darbe pangira manawa si yuyu sarujuk karo panemune mula banjur **kandha blaka** manawa iwak-iwak sing wis digawa luwih dhisik biyen kae wis entek dipangan dhewe ana ndhuwur watu gedhe sacedhake kana kae. Balung sing pating blengkrah tumpuk undhung kae mau balunge kanca-kancane yuyu saka sendhang ngisor wit sawo sing dadi papan panggonane sakawit (Sudjono, 2001: 40).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara langsung. Bab menika amargi nilai piwucal ingkang wonten ing pethikan ingkang awujud narasi menika dipunparingaken kanthi langsung utawi *eksplisit*, satemah saged langsung dipunmangertosi dening pamaos *nilai* piwucalipun.

b. Kanthi Cara Boten Langsung

1) Mertobat

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Mula banjur darbe niat mertobat, getun keduwung marang tumindake sing ala lan nistha mau banjur mbudidaya ninggal carane urip sing lawas sing tansah gawe rugining liyan (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman

kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertobat ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Jago Jubriya Nemu Cilaka:

Wiwit kedadeyan iku jago widho saya mendha anggone jubriya, uga nyuda anggone kluyuran golek mungsuh anyar kaya padatan. Sajake jago widho ngrumangsani manawa watak jubriya iku adhakane dadi sembrana sing pungkasane nemu sengsara (Sudjono, 2001: 45).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

2) Mertapa

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud mertapa. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Uler Sing Mertobat:

Sajroning ngenthung mau si uler **ora mangan ora ngombe, ora obah ora mosik mung sumarah marang karsane Gusti Kang Murbeng Dumadi** (Sudjono, 2001: 4).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan Gusti Ingkang Maha Kuwaos menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implicit*).

3) Setya dhumateng sesami

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

...mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan "Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu..."

...Asu belang pancen nyata landhep pangrasa lan pangrungune. Ana suwara kumresek banjur tangi nggoleki asale suwara. Weruh ana ula nggremit ngener pernahe si jabang bayi sing lagi turu kepati ana amben, tanpa nyuwara Asu belang banjur nubruk ula mau terus dicakot kena tenggake nganti meh pedhot (Sudjono, 2001: 8).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet

dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

...mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan "Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu..."

...Nanging ngadhepi ula sing mbebayani sing arep nyedhak jabang bayi sing lagi turu kepati mau Asu belang ora jegug babar pisan. Sajake kuwatir manawa gawe kagole si jabang bayi anggone turu, apa maneh lagi ditinggal embokne menyang kali (Sudjono, 2001: 8).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Dena klangenane liyane awujut perkutut lan Asu belang sing tansah ngetutake menyang ngendi wae parane Ki Bekel yen lagi lelungan (Sudjono, 2001: 13).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud setya dhumateng sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Nyatane yen diundang ya mara, dikon ngalih rada adoh ya ngalih temenan, yen dikon ndhodhok manawa lagi dipakan ya ndhodhok (Sudjono, 2001: 13).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral

ingkang awujud setya dhumateng sesami ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai piwucal kasebat wonten ing buku Dongeng Sato Kewan* kaca kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Yen Ki Bekel arep lunga si belang ora oleh melu dikon mulih, ya mulih, yen diawe utawa diundang dijak melu ya banjur mlayu nututi lan terus ngetutake saparane Ki Bekel (Sudjono, 2001: 13).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (*nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi implisit*).

4) Gotong royong

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud gotong royong. *Nilai piwucal kasebat wonten ing buku Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Bala semut sing cacache tanpa wilangan mau satemene lagi padha ngusungi gegodhongan suket-suket garing kanggo nutupi luweng sing cacache akeh banget ing perenge punthuk gundhul iku (Sudjono, 2001: 26).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet

dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

5) Kawigatosan dhumateng sesami

a) Empati

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan dhumateng sesami (empati). *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Ana iwak wader cilik sing kendel banjur nyedhaki manuk Bango karo takon, ” He manuk Bango! Ya gene kowe kok mung meneng wae. **Wis meh genep seminggu dak sawang sajake lagi susah atimu apa lagi mikir prakara sing abot, utawa apa kowe lagi lara?**” (Sudjono, 2001: 33).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud ginem menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

b) Raos Welas

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud kawigatosan

dhumateng sesami (raos welas). *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku

Dongeng Sato Kewan kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Kanthi patrap sabar lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsul, ” Iya, bener **aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi.**” (Sudjono, 2001: 35).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud ginem menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

6) Tanggel jawab

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tanggel jawab. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane I:

Bangkene Asu belang dipendhem ana pinggir dalan menyang kali dipilihake papan sing rada kiwa sangisore wit trembesi sing rada edhum awit godhonge ngrembuyung (Sudjono, 2001: 10).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet

dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud tanggel jawab ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Kanthi ngampet rasa getun lan keduwung **Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalam aspalan**, sawise rampung anggane mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung (Sudjono, 2001: 15).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

7) Rukun

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud rukun. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Nglirowakke Piweling Nemahi Tiba Kebanting :

Ing tлага mau ana bulus mung siji tanpa kanthi, tujune ana mliwis sajodho sing kerep saba ing tлага kono, banjur **padha memitran bebarengan anggone padha golek pangan** (Sudjono, 2001: 57).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan sesami menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

8) Waspada/ngatos-atos

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud waspada/ngatos-atos. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Macan Kejodheran:

Patrap sing nganyar-anyari kuwi adhakane mengku karep sing ora blaka, mesthi ana karep liya sing dudu samesthine. Mangkono gagasane si jaran ngadhepi macan gembong sing aneh-aneh iku (Sudjono, 2001: 30).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

9) Boten gampil mutung

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten gampil mutung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

...Nalika si belang rada keru sawatara adohe karo si jaran klawu, banjur mlayu nggendring karo jegug-jegug nyander sikile mburi jaran klawu. Asu belang malah saya mampeng anggane jegug lan nyander-nyander, mula si jaran klawu banjur saya banter playune. Ki Bekel dadi muring banget, asu belang malah mlayu bali marang arah sing wis diliwati karo nolah-noleh. Ki Bekel ora ngrewes marang solah tingkahe asu belang nglungani si jaran klawu, mula Ki bekel banjur nerusake lakune.

Durung nganti adoh lakune jaran klawu wis ditututi maneh dening si belang karo jegug-jegug banjur nyegati lakune jaran klawu... (Sudjono, 2001: 14).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (*nilai* piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud boten gampil mutung ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Kasetyaning Asu Marang Bendarane II:

Playune Asu belang saya rindhik saya rindhik jalaran kakehan getih sing metu dleweran saka tatune, meh wae ora tekan papan

panggonane tas tiba isi dhuwit lan rante emas mau. Kanthi ngetog tenaga sing pungkasan Asu belang bisa tekan papan panggonane tas sing tiba mau banjur ambruk dadi lan patine (Sudjono, 2001: 15).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

10) Nyambut damel kanthi satuhu

Ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nyambut damel kanthi satuhu. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Semut Memungsuhan karo Gajah:

Kosok baline bangsane bala semut ora ana sing katon kumliwer sajroning tata-tata samekta ing perang ngadhepi bangsa gajah. Nanging sejatine **bala semut lagi ngayahi gaweyan wigati rina wengi** kanthi sesidheman kanggo maeka bala gajah sing jubriya ngendel-endelake gedhening awake sarta kekuwatan lan karosane (Sudjono, 2001: 26).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (nilai piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

Gayut kalihan andharan ing inggil, ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono ugi wonten *nilai* piwucal moral ingkang awujud nyambut damel kanthi satuhu ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung. *Nilai* piwucal kasebat wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* kanthi irah-irahan Yuyu karo Manuk Bango:

Saking akehe iwak sing kudu digawa menyang panggonan anyar ing tengah alas, manuk bango wira-wiri nganti luwih saka sesasi (Sudjono, 2001: 37).

Cara ngandharaken piwucal moral wonten ing pethikan ing inggil ingkang wonten sambetipun manungsa kalihan diri pribadi menika kalebet cara boten langsung. Bab menika amargi saking pethikan ing inggil ingkang awujud narasi menika pamaos mbetahaken pemahaman kangge mendhet dudutan bab *nilai* piwucal tartamtu (*nilai* piwucal moral boten dipunandharaken kanthi langsung dening panganggit utawi *implisit*).

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembaganipun ingkang sampun kalampahan, mila saged dipunpendhet dudutan. Dudutanipun kados andharan ing ngandhap menika.

1. Sasampunipun panaliti nglampahi panaliten dhumateng buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono dipunpanggiaken 80 *nilai-nilai* piwucal moral. *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos wonten 9, sambetipun manungsa kalihan sesami wonten 44, sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam wonten 3, saha sambetipun manungsa kalihan diri pribadi wonten 24.
 - a. *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan Gusti Inggang Maha Kuwaos. *Nilai-nilai* menika antawisipun pitados dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), *raos syukur* dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), mertobat (wonten 3), mertapa (wonten 1), pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 2).
 - b. *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan sesami. *Nilai-nilai* menika antawisipun tepa slira (wonten 3), setya dhumateng sesami (wonten 11), nyuwun pangapunten (wonten 1), emut dhumateng kabecikan sesami (wonten 6), gotong royong (wonten 1), kawigatosan (empati wonten 2, raos

welas wonten 4, tetulung dhumateng sesami wonten 9), tanggel jawab (wonten 2), boten jail dhumateng sesami (wonten 1), boten mentingaken kapentingan diri pribadi (wonten 1), katresnan (wonten 2), rukun (wonten 1).

c. *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan lingkungan alam. Nilai-nilai menika inggih menika ndamel endahing lingkungan (wonten 1), njagi lingkungan (wonten 2).

d. *Nilai-nilai* piwucal moral sambetipun manungsa kalihan diri pribadi. *Nilai-nilai* menika antawisipun ngakeni tumindakipun lepat (wonten 6), nilaraken tumindak ingkang boten sae (wonten 2), waspada/ngatos-atos (wonten 6), boten gampil mutung (wonten 2), nyambut damel kanthi satuhu (wonten 2), sabar (wonten 5), jujur (wonten 1).

2. Cara ngandharaken piwucal moral kaperang dados 2: cara langsung saha cara boten langsung.

a. Cara langsung antawisipun pitados dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), *raos syukur* dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), mertobat (wonten 1), pasrah dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 1), setya dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (wonten 2), tepa slira (wonten 3), setya dhumateng sesami (wonten 6), nyuwun pangapunten (wonten 1), emut dhumateng kabecikan sesami (6), kawigatosan dhumateng sesami (empati wonten 1, raos welas wonten 3, tetulung dhumateng sesami wonten 9), boten jail dhumateng sesami (wonten 1), boten mentingaken kapentingan diri pribadi (wonten 1), katresnan (wonten 2), ndamel endahing

lingkungan (wonten 1), njagi lingkungan (wonten 2), ngakeni tumindakipun lepat (wonten 6), nilaraken tumindak ingkang boten sae (wonten 2), waspada/ngatos-atos (wonten 5), sabar (wonten 5), jujur (wonten 1).

- b. Cara boten langsung antawisipun mertobat (wonten 2), mertapa (wonten 1), setya dhumateng sesami (wonten 5), gotong royong (wonten 1), kawigatosan dhumateng sesami (empati wonten 1, raos welas wonten 1), tanggel jawab (wonten 2), rukun (wonten 1), waspada/ngatos-atos (wonten 1), boten gampil mutung (wonten 2), nyambut damel kanthi satuhu (wonten 2).

B. Pamrayogi

1. Dongeng menika sarana ingkang sae kangge piwucalan moral, mliginipun dongeng kewan. Mila, langkung sae menawi dongeng-dongeng ingkang wonten ing masarakat dipunjagi supados tetep lestantun. Saged ugi dongeng-dongeng ingkang wonten ing masarakat, dipunterbitaken dados wujud buku-buku.
2. Dongeng minangka sarana piwucalan moral langkung sae dipunparingaken dhumateng lare alit dening tiyang sepuh, mliginipun rikala lare badhe nilemaken putranipun kanthi ngandharaken *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing cariyos dongeng.
3. Panaliten ngengingi nilai piwucal moral menika inggih panaliten ingkang gayut kalihan karya sastra mliginipun dongeng kewan. Awit saking menika, saged

dipunlampahi panaliten tumrap jinining karya sastra sanesipun, kadosta dongeng-dongeng sanesipun, cerbung, novel, saha sapanunggalanipun.

C. Implikasi

Nilai-nilai piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono taksih sami kalihan kawontenan masarakat samenika. *Nilai-nilai* menika saged dipunlampahi wonten ing pagesangan ing dunya menika (lingkungan kulawarga, lingkungan ing sakiwa-tengenipun utawi masarakat saha lingkungan sekolah).

Panaliten menika kaajab saged murakabi tumrap pamaos sarana kangge mangertosi *nilai-nilai* piwucal moral ingkang wonten ing buku *Dongeng Sato Kewan* ingkang karakit dening Irwan Sudjono. Kajawi menika, panaliten menika ugi saged dipunginakaken minangka referensi tumrap mahasiswa ingkang badhe nglampahi panaliten ingkang sami, inggih menika panaliten ing bab *nilai* piwucal moral ing dongeng. Dhumateng para pangajar, asil saking panaliten menika mugimugi saged dipunginakaken kangge salah satunggaling gegaran pamucalan ing bab *nilai* piwucal moral.

KAPUSTAKAN

- Agni, Binar. 2009. *Sastra Indonesia Lengkap*. Jakarta: Hi-Fest Publishing.
- Budianta, Melani. 2003. *Membaca Sastra (Pengantar Memahami Sastra untuk Perguruan Tinggi)*. Magelang : IndonesiaTera.
- _____. 2008. *Membaca Sastra Pengantar Memahami Sastra Untuk Perguruan Tinggi*. Magelang : Indonesia Tera.
- Danandjaja, James. 1994. *Folklor Indonesia*. Jakarta : Pustaka Utama Grafiti.
- De Vos. 1987. *Pengantar Etika*. Yogyakarta: PT Tiara Wacana Yogya.
- Djahiri, A Kosasih dan Aziz Wahab. 1996. *Dasar dan Konsep Pendidikan Moral*. Jakarta : Depdikbud.
- Endah, Kuswo. 2008. *Diktat Etika Jawa*. Yogyakarta : FBS UNY.
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Budi Pekerti dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta: PT. Hanindita Graha Widya.
- _____. 2004. *Metodologi Panalitian Sastra*. Yogyakarta: Widyatama.
- _____. 2010. *Folklore Jawa macam, bentuk dan nilainya*. Jakarta : Penaku.
- Hartako, Dick dan B. Rahmanto. 1986. *Pemandu di Dunia Sastra*. Yogyakarta: Kanisius.
- Ismawati, Esti. 2009. *Metode Panalitian Pendidikan Bahasa dan Sastra (Edisi Revisi)*. Yogyakarta : Cawanmas.
- Izzaty, Rita Eka dkk. 2008. *Perkembangan Peserta Didik*. Yogyakarta: UNY Press.
- Kurnia, Sayuti dkk. 1996. *Teori Sastra*. Jakarta : Depdikbud.
- Mardiatmadja, B.S. 1986. *Tantangan Dunia Pendidikan*. Yogyakarta: Kanisius.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2005. *Sastra Anak Pengantar Pemahaman Dunia Anak*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.

- Nursisto. 2000. *Ikhtisar Kesusastraan Indonesia*. Yogyakarta: Adicita Karya Nusa.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J. B. Wolters' Uitgevers Maatschappij N. V.
- Purwadi. 2009. *Etika Jawa*. Yogyakarta : Paradigma.
- Semi, M. Atar.1993. *Metode Panalitian Sastra*. Bandung : Angkasa.
- Siswoyo, Dwi dkk. 2008. *Ilmu Pendidikan*. Yogyakarta: UNY Press.
- Subandi. 1999. Ajaran Moral Pada Dongeng Anak Dalam Bahasa Jawa Kumpulan B.Tujosunoro. Yogyakarta : Skripsi.
- Sudjono, Irwan. 2001. *Dongeng Sato Kewan*. Sukoharjo: CV. Cendrawasih.
- Tarigan, Henry Guntur.1991. *Prinsip-Prinsip Dasar Sastra*. Bandung: Angkasa.
- Teeuw, A. 1984. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya.
- Wiyatmi. 2006. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka.

LAMPIRAN

DONGENG SATO KEWAN

TABEL 4 : KERTU DATA

1. ULER SING MERTOBAT

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Sawise katog anggone mangan lan ngombe sing tansah agawe kapitunan gedhe tumrap sesamaning tumitah, sajake si uler banjur ngrumangsani manawa tumindake salah.	Ngakeni tumindakipun lepat	4	√	
2	Mula banjur darbe niat mertobat, getun keduwung marang tumindake sing ala lan nistha mau banjur mbudidaya ninggal carane urip sing lawas sing tansah gawe rugining liyan.	Mertobat	4		√
3	Sajroning ngenthung mau si uler ora mangan ora ngombe, ora obah ora mosik mung sumarah marang karsane Gusti Kang Murbeng Dumadi.	Mertapa	4		√
4	Kajaba salin rupa wujud kupu, pangan sarta sakabehing patrap lan solah bawane uga salin cara sing anyar. Cekake cara urip lawas sing agawe kapitunan ditinggal, ganti cara anyar sing migunani tumrap liyan.	Nilaraken tumindak ingkang boten sae	4	√	
5	Pangane saiki madu sing mujudake sari-sarining kembang. Kajaba mabur golek pangan, saiki kupu melu mbiyantu tumangkare sarta dumadine woh-wohan.	Tetulung dhumateng sesami	4	√	
6	Tekane ing sawijining papan petamanan nambahi asrining taman.	Ndamel endahing lingkungan	5	√	

7	Piwulang sing bisa kapethik saka crita panguripane uler mau, nelakake manawa pamratobat kang katindakake kanthi becik uga sarta tansah pasrah sumarah marang karsaning Gusti Kang Maha Welas lan Asih iku bakal katarima dening Pangeran kang wusanane kepareng paring pangapura sarta kanugrahan sing tanpa pepindhan.	Mertobat	5	√	
8	Piwulang sing bisa kapethik saka crita panguripane uler mau, nelakake manawa pamratobat kang katindakake kanthi becik uga sarta tansah pasrah sumarah marang karsaning Gusti Kang Maha Welas lan Asih iku bakal katarima dening Pangeran kang wusanane kepareng paring pangapura sarta kanugrahan sing tanpa pepindhan.	Pasrah dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	5	√	
9	Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, tepa slira sarta mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa.	Tepa slira	5	√	
10	Nanging, sabegja-begjane sing lali, tetep isih begja sing eling lan waspada, andhap asor, tepa slira sarta mantep pangidhepe marang Gusti Kang Maha Kuwasa.	Pitados dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	5	√	

2. KASETYANING ASU MARANG BENDARANE I

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Asu belang sing setya tuhu marang bendarane iku ketungkul anggone mangan sega turahan mau bengi dilawuhi remukan gereh lan cuwilan tempe goreng turahan lawuhembok randha.	Setya dhumateng sesami	6	√	

2	<p>...,mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan "Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu..."</p> <p>...Asu belang pancen nyata landhep pangrasa lan pangrungune. Ana suwara kumresek banjur tangi nggoleki asale suwara. Weruh ana ula nggremet ngener pernahe si jabang bayi sing lagi turu kepati ana amben, tanpa nyuwara Asu belang banjur nubruk ula mau terus dicakot kena tenggake nganti meh pedhot.</p>	Setya dhumateng sesami	8		√
3	<p>...,mbok randha kandha kaya marang rewange sing bisa diajak rembugan "Jaganen anakku ya Asu belang. Aku arep budhal ngumbah popok lan mususi menyang kali. Aja nganti ana sing ngganggu gawe anggone turu..."</p> <p>...Nanging ngadhepi ula sing mbebayani sing arep nyedhak jabang bayi sing lagi turu kepati mau Asu belang ora jegug babar pisan. Sajake kuwatir manawa gawe kagole si jabang bayi anggone turu, apa maneh lagi ditinggal embokne menyang kali.</p>	Setya dhumateng sesami	8		√
4	Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirah, Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu banjur tuwuh pangira sing ora becik marang Asu belang sing satemene tansah setya marang bendera.	Ngakeni tumindakipun lepat	9	√	
5	Weruh kahanan kaya ngono iku mbok randha banjur kelingan marang Asu belang sing mentas wae dibalang watu lan wis kebacut mati jalaran pecah sirah, Mbok randha getun banget marang tumindake sing grusa-grusu banjur tuwuh pangira sing ora becik marang Asu belang sing satemene tansah setya marang bendera.	Setya dhumateng sesami	9	√	

6	Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya , nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa.	<i>Raos Syukur</i> dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	9	√	
7	Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa.	Kawigatosan dhumateng sesami	9	√	
8	Sanadyan rasa bungah lan rasa sokur marang Pangeran jalaran anake uwal saka bebaya, nanging mbok randha banjur tuwuh rasa welas lan getun keduwunge marang patine asu belang sing wis njilma kaya manungsa .	Ngakeni tumindakipun lepat	9	√	
9	Bangkene Asu belang dipendhem ana pinggir dalan menyang kali dipilihake papan sing rada kiwa sangisore wit trembesi sing rada edhum awit godhonge ngrembuyung.	Tanggél jawab	10		√
10	Saking getun keduwunge , sanadyan mung awujud kewan, tur ya wis kebacut mati, Asu belang kaya-kaya isih glibedan ana sandhinge Mbok Randha.	Ngakeni tumindakipun lepat	10	√	
11	Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku . Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.”	Setya dhumateng sesami	10	√	

12	Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.”	Ngakeni tumindakipun lepat	10	√	
13	Mangkono rumangsane mbok randha, mula saka iku mbok randha sing kalimput rasa sedhih lan getun keduwung mau banjur celathu,” Oh Asu belang, sanadyan wujudmu mung kewan, kowe wis dak ingu wiwit cilik nganti gedhe tansah setya tuhu marang aku sakulawargaku. Jebul matimu siya-siya jalaran saka gugupku. Sanadyan kowe dudu manungsa, aku ngrumangsani luput lan njaluk ngapura dimen enggal bisa lerem atiku jalaran getun keduwung anggonku tumindak grusa-grusu.”	Nyuwun pangapunten	10	√	

3. KASETYANING ASU MARANG BENDARANE II

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Dena klangenane liyane awujut perkutut lan Asu belang sing tansah ngetutake menyang ngendi wae parane Ki Bekel yen lagi lelungan.	Setya dhumateng sesami	13		√
2	Nyatane yen diundang ya mara, dikon ngalih rada adoh ya ngalih temenan, yen dikon ndhodhok manawa lagi dipakan ya ndhodhok.	Setya dhumateng sesami	13		√
3	Yen Ki Bekel arep lunga si belang ora oleh melu dikon mulih, ya mulih, yen diawe utawa diundang dijak melu ya banjur mlayu nututi lan terus ngetutake saparane Ki Bekel.	Setya dhumateng sesami	13		√

4	<p>...Nalika si belang rada keri sawatara adohe karo si jaran klawu, banjur mlayu nggendring karo jegug-jegug nyander sikile mburi jaran klawu. Asu belang malah saya mepeng anggone jegug lan nyander-nyander, mula si jaran klawu banjur saya banter playune. Ki Bekel dadi muring banget, asu belang malah mlayu bali marang arah sing wis diliwati karo nolah-noleh. Ki Bekel ora ngrewes marang solah tingkahe asu belang nglungani si jaran klawu, mula Ki bekel banjur nerusake lakune.</p> <p>Durung nganti adoh lakune jaran klawu wis ditututi maneh dening si belang karo jegug-jegug banjur nyegati lakune jaran klawu...</p>	Boten mutung gampil	14		√
5	<p>Playune Asu belang saya rindhik saya rindhik jalaran kakehan getih sing metu dleweran saka tatune, meh wae ora tekan papan panggonane tas tiba isi dhuwit lan rante emas mau. Kanthi ngetog tenaga sing pungkasan Asu belang bisa tekan papan panggonane tas sing tiba mau banjur ambruk dadi lan patine.</p>	Boten mutung gampil	15		√
6	<p>Awake Asu belang nindhihi tas sing tiba mau, sajake kaya niat nutupi supaya aja ana uwong sing ngonangi tas sing isine barang pengaji lan dhuwit sing ora sethithik mau.</p>	Tetulung dhumateng sesami	15	√	
7	<p>Kanthi ngampet rasa getun lan keduwung Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalan aspalan, sawise rampung anggone mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung.</p>	Ngakeni tumindakipun lepat	15	√	
8	<p>Kanthi ngampet rasa getun lan keduwung Ki Bekel banjur mendhem bangkene asu belang ing papan sing rada kiwa sapinggire dalan aspalan, sawise rampung anggone mendhem bangkene asu belang, Ki Bekel banjur nerusake laku bali menyang pager gunung.</p>	Tanggél jawab	15		√

4. SEMUT MEMITRAN KARO MANUK PODHANG

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Weruh bocah lanang mripate mencereng ngulati manuk Podhang sarta ngenerake plinthengane menyang manuk Podhang mau, semut abang banjur grenengan. ”Wah bilai temenan manuk Podhang kae mengko yen ora daktulungi.”.... Nalika plinthenge arep dilepasake ngener prenahe manuk Podhang, dumadakan sikile dicakot semut abang sing mawa wisa. Bocah lanang mau kaget banjur mbengok, ”Adhuh semut abang keparat, nyakot sikilku!”. Keprungu pambengoke bocah mau manuk Podhang kaget banjur mabur bebarengan ngalih papan sing rada kiwa sarta luwih aman.	Tetulung dhumateng sesami	18	√	
2	Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake rasa welase marang semut abang sing nate tetulung marang dheweke.	Kawigatosan	19	√	
3	Weruh omah semut abang dirusak lan disentor banyu pirang-pirang ember, manuk Podhang mung bisa unjal ambegan nelakake rasa welase marang semut abang sing nate tetulung marang dheweke.	Emut dhumateng kabecikan sesami	19	√	
4	Wiwit dina iku manuk Podhang tansah ngati-ati banget yen arep mencok ing pange wit-witan sing cedhak karo papan padunungane manungsa ing karang padesan.	Waspada/Ngatos-atos	19	√	
5	Manuk Podhang ora bisa lali marang pitulungane semut abang sing wis klakon nylametake dheweke saka bebaya pokal gawene manungsa.	Emut dhumateng kabecikan sesami	19	√	
6	Amarga anggone tetulung marang dheweke , semut abang sakancane dadi korban kekejemane manungsa sing tanpa duga.	Tetulung dhumateng sesami	19	√	

7	<p>Nalika iku manuk Podhang lagi mecok ing wit trembesi sing mangklung kali, weruh ana semut abang keli katut iline banyu kali sing lagi banjir banjur niat ditulungi...</p> <p>Rumangsa wis nate oleh pitulunga saka bangsane semut abang, manuk Podhang banjur nedya males tetulung. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli.</p>	Tetulung dhumateng sesami	19	√	
8	<p>Rumangsa wis nate oleh pitulunga saka bangsane semut abang, manuk Podhang banjur nedya males tetulung. Mula enggal-enggal mabur nyedhaki prenahe semut abang sing lagi keli katut iline banyu. Manuk Podhang sawise mabur rada cedhak karo semut sing keli mau banjur nibakake godhong garing sing digawa ing sacedhake semut keli.</p>	Emut dhumateng kabecikan sesami	20	√	
9	<p>”Matur nuwun banget manuk Podhang, jalaran saka pitulunganmu aku bisa slamet uwal saka bebaya kali banjir.” Mangkono kandhane semut abang marang manuk Podhang sing wis gelem mitulungi dheweke saka bebaya banjir.</p>	Emut dhumateng kabecikan sesami	20	√	
10	<p>”Iya, tiba sapadha-padha semut abang. Wajibe tumitah urip neng alam donya iku ya kudu tansah tulung tinulung...”</p>	Tetulung dhumateng sesami	20	√	
11	<p>”...Ngertia yen aku uga wis nate dipitulungi dening bangsamu semut abang saka bebaya pokal gawene manungsa. Malah amarga anggone mitulungi aku kancamu bangsa semut abang nalika semana dadi sasaran kejengkelane manungsa sing ambeg siya marang sapadha-padhaning tumitah.” Mangkono wangsulane manuk Podhang marang semut abang.</p>	Emut dhumateng kabecikan sesami	20	√	
12	<p>Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe rasa tepa salira, gelem tulung tinulung, kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng.</p>	Tepa Salira	20	√	

13	Ora kewan ora manungsa yen urip bebarengan ing alam donya iki darbe rasa tepa salira, gelem tulung tinulung , kahanan ing jagad raya iki bakal ayem tentrem rahayu wilujeng.	Tetulung dhumateng sesami	20	√	
----	---	---------------------------	----	---	--

5. SEMUT MEMUNGSUHAN KARO GAJAH

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Kosok baline bangsane bala semut ora ana sing katon kumliwer sajroning tata-tata samekta ing perang ngadhepi bangsa gajah. Nanging sejatine bala semut lagi ngayahi gaweyan wigati rina wengi kanthi sesidheman kanggo maeka bala gajah sing jubriya ngendel-endelake gedhening awake sarta kekuwatan lan karosane.	Nyambut damel kanthi satuhu	26		√
2	Bala semut sing cacache tanpa wilangan mau satemene lagi padha ngusungi gegodhongan suket-suket garing kanggo nutupi luweng sing cacache akeh banget ing perenge punthuk gundhul iku.	Gotong royong	26		√
3	Wiwit kedadayan iku, gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak pangati-ati.	Nilaraken tumindak ingkang boten sae.	27	√	
4	Wiwit kedadayan iku, gajah ora wani jubriya maneh, patrape kaduk anteng, meneng nanging kebak pangati-ati.	Waspada/Ngati-ati	27	√	

6. MACAN KEDJODHERAN

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Patrap sing nganyar-anyari kuwi adhakane mengku karep sing ora blaka, mesthi ana karep liya sing dudu samesthine. Mangkono gagasane si jaran ngadhepi macan gembong sing aneh-aneh iku.	Waspada/Ngati-ati	30		√
2	Was sumelange jaran saya gedhe nalika saben nglirik macan gembong sing tansah ngawasake belone kanthi kawigaten gedhe.	Waspada/Ngati-ati	30	√	
3	Kanthi sabar lan sareh macan gembong banjur mangsuli, ”Dhek mau aku ya rak wois kandha yen aku iki tabib sing bisa nambani sawernane lelara...”	Sabar	31	√	
4	Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku sarta saguh awuh pitulungan.	Emut dhumateng kabecikan sesami	32	√	
5	Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku sarta saguh awuh pitulungan.	Kawigatosan dhumateng sesami	32	√	
6	Jaran banjur mangsuli, ” Iya, ngono ya becik. Aku mathuk wae, ora liwat aku mung bisa matur nuwun banget marang kowe macan gembong, dene kowe migatekake anakku sarta saguh awuh pitulungan. Macan gembong mangsuli, ” Iya tiba sapadha-padha Ran. Nambani lan tetulung iku wis dadi kuwajibanku. Bab iki aja kok pikir dawa!”	Tetulung dhumateng sesami	32	√	

7. YUYU KARO MANUK BANGO

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Ana iwak wader cilik sing kendel banjur nyedhaki manuk Bango karo takon, ” He manuk Bango! Ya gene kowe kok mung meneng wae. Wis meh genep seminggu dak sawang sajake lagi susah atimu apa lagi mikir prakara sing abot, utawa apa kowe lagi lara? ”	Kawigatosan dhumateng sesami	33		√
2	Kanthi patrap sabar lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsuli, ” Iya, bener aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi.”	Sabar	35	√	
3	Kanthi patrap sabar lan sareh sing digawe-gawe manuk Bango banjur mangsul, ” Iya, bener aku pancen lagi susah mikirake uripmu sakanca ing tembe mburi. ”	Kawigatosan dhumateng sesami	35		√
4	Iwak wader banjur sumela, ”Yen ngono sendhang saisine iki bakal diopeni lan dilestarekake ta mesthine.” Manuk bango sumela, ”Mesthine ya pancen kudu mengkono...”	Njagi lingkungan	36	√	
5	Manuk bango mangsuli, ”Yen ora temenan, apa prelune aku mrihatinake kowe? ”	Kawigatosan dhumateng sesami	36	√	
6	Manuk bango nyelani, ”Aku bisa lan saguh mbiyantu yen kowe kabeh padha sarujuk.” Iwak wader, ”Piye carane manuk bango?”... Sawise padha precaya yen sendhange pancen ana temenan tur uga wis dinyatakake dening kanca-kancane ora mung trima siji utawa loro nanging iwak papat, wiwit dina iku manuk bango saben dina nggawa lunga iwak saka sendhang ing ngisor wit sawo gedhe mau loro nganti telu dibolan-baleni dipilih sing gedhe-gedhe dhisik.	Tetulung dhumateng sesami	37	√	

7	Saking akehe iwak sing kudu digawa menyang panggonan anyar ing tengah alas, manuk bango wira-wiri nganti luwih saka sesasi.	Nyambut damel kanthi satuhu	37		√
8	Abure manuk bango ora kesusu jalaran mung kari siji kuwi sing isih dadi tanggungane ngeterake menyang sendhang ing tengah alas.	Sabar	39	√	
9	Manuk bango darbe pangira manawa si yuyu sarujuk karo panemune mula banjur kandha blaka manawa iwak-iwak sing wis digawa luwih dhisik biyen kae wis entek dipangan dhewe ana ndhuwur watu gedhe sacedhake kana kae. Balung sing pating blengkrah tumpuk undhung kae mau balunge kanca-kancane yuyu saka sendhang ngisor wit sawo sing dadi papan panggonane sakawit.	Jujur	40	√	

8. JAGO JUBRIYA NEMU CILAKA

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Wiwit kedadeyan iku jago widho saya mendha anggone jubriya, uga nyuda anggone kluyuran golek mungsuh anyar kaya padatan. Sajake jago widho ngrumangsani manawa watak jubriya iku adhakane dadi sembrana sing pungkasanemu sungsara.	Mertobat	45		√
2	Gusti Kang Murbeng Dumadi nyipta jagad saisine iku kanggo karaharjan lan kamulyaning para titah klebu golonganing manungsa sarta kewan apadene tetuwuhan. Mula sakabehing tumindak kudu tansah njaga murih lestarining lingkungan dimen laras ora njomplang trajuning tetimbang.	Njagi lingkungan	45	√	
3	Manungsa sing pinaringan kanugrahan migunakake sakabehing bangsa kewan lan tetuwuhan iku ya kudu tansah njaga aja nganti ana sing cures jalaran tanpa duga mung nggugu karepe dhewe.	Boten mentingaken kapentingan diri pribadi	45	√	

4	Kabeh mau bisa kaleksanan ditindakake dening sagung warganing bebrayan lamun padha darbe tepa slira sarta tansah ngabekti lan manembah marang Gusti Kang Murbeng Dumadi manut agama sarta kaprecayane dhewe-dhewe kanthi tansah samad-sinamadan.	Tepa slira	45	√	
5	Kabeh mau bisa kaleksanan ditindakake dening sagung warganing bebrayan lamun padha darbe tepa slira sarta tansah ngabekti lan manembah marang Gusti Kang Murbeng Dumadi manut agama sarta kaprecayane dhewe-dhewe kanthi tansah samad-sinamadan.	Setya dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	45	√	

9. PANJANGKA SING NGGENDHONG BEBAYA

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Sanadyan kahanan sepi kaya mangkono wedhus lanang tetep anggone tansah ngati-ati olehe methik godhong nangka ing pekarangan kraton.	Waspada/Ngatos-atos	48	√	
2	Wedhus lanang lakune gegancangan, sumelang manawa konangan punggawa sing kajibah njaga gapura, dene isih esuk umun-umun wis kluyuran tekan pekarangan kraton. Rahayune lakune wedhus lanang slamet ora ana alangan, beteke anggone netepi kesaguhane marang wedhus wadon sing ora bakal suwe arep duwe cempe.	Setya dhumateng sesami	49	√	
3	Wedhus lanang, ”Ya uwis sakarepmu yen ngono. Anane isih gelem ngandhani kuwi mesthine ya isih duwe niat becik, yen ora seneng apa duwe niat becik.	Katresnan	50	√	
4	Aku ajak-ajak kowe yen tumindak kuwi nganggo nalar lan pikiran, aja waton tumindak sing tanpa dinalar pituwase apa.	Sabar	51	√	

5	Wedhus lanang, ”Temenan, aku ora bakal tumindak kaya Sang Prabu Anglingdarma. Sanadyan aku mung jejer ing kewan, aku isin yen tumindak grusa-grusu , nuduhake yen kurang jembar wawasane sarta cupet nalare.	Sabar	51	√	
6	Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake kasetyan sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.”	Setya dhumateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos	53	√	
7	Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake kasetyan sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.”	Setya dhumateng sesami	53	√	
8	Wedhus lanang, ”Lha iya kuwi mau, jalaran sang prabu ora wani nerak pepacuhing dewa lan uga nuduhake kasetyan sarta katresnane marang garwa banjur arep mati obong bebarengan kuwi mau.”	Katresnan	53	√	

10. NGLIRWAKKE PIWELING NEMAHI TIBA KEBANTING

No	Ukara	Butir-butir Nilai	Kaca	Katrangan	
				L	BL
1	Ing tlaga mau ana bulus mung siji tanpa kanthi, tujune ana mliwis sajodho sing kerep saba ing tlaga kono, banjur padha memitran bebarengan anggane padha golek pangan .	Rukun	57		√
2	Mula nuju ing sawijining wektu, mliwis banjur nemoni bulus ya mitrane sing setya tuhu iku niyate arep pamitan golek panggonan liya kanggo pasaban lan golek pangan.	Setya dhumateng sesami	57	√	
3	Bulus, ”Iya iya. Aku manut, bakal dak ngati-ati temenan!”	Waspada/Ngatos-atos	58	√	

